

Und als Ahmat' diese zu sich genommen, verfiel er auf den Wunsch noch weiterzugehen, um auch die Notabeln Armeniens mit grossartiger Freundschaft zu gewinnen, um durch jene sicher zu werden vor den verdächtigen Botschaften, die fortwährend Smbat, der König von Armenien, an ihn sandte.

Wie wir oben in Kurzem über Ahmat' erwähnt haben, hatte er an sich gerissen das Land Taraun, es losreissend von der Hoheit Armeniens. Es schreibt vielmals Smbat an Ahmat', das Land wieder aufzugeben, Ašot, dem Sohne des Fürsten Davit', zu übergeben, und versprach ihm die *Hazarapetwürde* von Armenien, auf Grund königlicher Bestallung mit der Botmässigkeit Armeniens. Allein Ahmat' erniedrigte sich nicht das Ohr zu leihen dem Gesagten, die Botschaften missachtend.“ Nun rüstet Smbat ein stattliches Heer in den ihm untertänigen Ländern, erleidet aber am Ufer des Flusses, der aus den Schluchten von Alžnik' herabfliest (des Bitlis-čai), eine völlige Niederlage.

(Fortsetzung folgt.)

Dr. Jos. Marquart

ՀԱՅՈՑ ԳՐԵԿՈՒ

(Continued)

Կը մնայ հերքել նաեւ հայերէն գրերու
անկախ կամ չին հմայական նշաններէ յօրի-
նուած ըլլալու գաղափարը. բայց ասիկա ինքնին
պիտի հերքուի արդէն, երբ յաջորդ համեմա-
տութիւններէն տեսնուի թէ հայերէն գրերը
ի՞նչ աղբի, իներէ, յօրինուած են.

18. Վերսիշեալ այբուբեններէն ոչ մէկը
կրնար Ա. Մեսրոբի փափաքը ամբողջապէս լրա-
ցնել, այսինքն տալ հայերէն լեզուին հնչումները
պատկերացնող բոլոր գրերը միանդամայն։ Այս
պատճառով առաջն իսկ վայրկեանին Մեսրոբ
պարտաւորուած էր գիմելու քանի մը այբու-
բեններու, անոնցմէ ընտրութեամբ քաղեյու

Kissengenossenschaft der Fürsten Armeniens inne-hatte, der aus dem Geschlechte der Bagratunier war, einige von seinen Grossen ihm entgegen“ usw. Diese Bezeichnung beruht auf Mar Abas und Ps. Moses Chorenac'i (oben Sp 182).

իրեն պէտք եղած նշանները, մէկուն պակասը
միւսով լրացնելու եւ բնաւ չգտածները իր
մաքէն հնարելու Ասկէ բնականօրէն կը հետեւի
որ հայերէն գրեւուն ծառա-ճ չէ իւնաբ մահ աղբէ-ըէ
ճ ըլլու եւ պէտք է զանազան աղբիւրներ են-
թագրել։ Այս աղբիւրները որոշելու համար
ուրիշ ապահով միջոց չկայ, բայց եթէ հայերէնի
իւրաքանչիւր տառը համեմատել շրջակայ աղ-
գելու այրութեններուն համապատասխան տա-
ռերուն հետ եւ անոնց ձեւական նմանութենէն
հանել ստոյգ եղբակացութիւնը։ Ուրիշ ամէն
միջոց (պատմական յարաբերութիւններ, գրա-
կան ազգեցութիւն, փոխառեալ բառեր, կրօնա-
կան միութիւն, քաղաքական գերիշխանութիւն
եւն) երկրորդական նշանակութիւն ունին վճռե-
լու համար այս խնդիրը։ Այս միջոցները շատ
անգամ խարուսիկ ալ են. օրինակի համար՝
Միւլէր (WZKM. 1894, 155—160) ապա-
ցուցանելու համար թէ Հայերը յունարէնէ գիր
չառին, մէջ կը բերէ այն թղթակցութիւնը՝ որ
տեղի ունեցաւ Ս. Սահակի ժամանակ Յունաց
եւ Հայոց մէջ, եւ որով Յոյները կը դատա-
պարտէին Հայերը թէ իսչու անոնք գիմեցին
ասորոց ոմանց, եւ Յոյներուն գիտութեանը
չդիմեցին։ Բայց այս թղթակցութիւնը խորենա-
ցւոյն շինածն է եւ իրականութեան մէջ գոյու-
թիւն չունի, եւ առ առաւելն դանիէլ ասորիին
գիմումը եւ Ս. Սեպորի Միջագետք ու Եղեսիա
համբորդութիւնը կ'ակնարկէ։

Քննիչներէն շատերը գիմած են յիշեալ
երկրորդական ապացոյցներուն. քիչերն են միայն
որ կը գիմեն առաջն միջոցին, հայերէնի իւրա-
քանչիւր տառը համեմատելով օտար այրու-
թեններու այս կամ այն տարին հետ եւ անոր
կրած ձեւափոխութիւնները նշանակելով:

ԱԵՐՁԻՆՆԵՐՈւՆ կը պատկանին .

“) Kopp, Bilder und Schriften (1819)
 ունի 18 հայ գրերու համեմատական տախտակ
 մը, որ կ'արտադպէ Յարութիւնեան, Հայոց
 գիրը, էջ 288:

ქ) Müller, SWAW. 48, 436—38 კოლ
ოსა საუ ხე ვრაგი გრებრი მნ მასწავლის სამა-
სამათოლშესას, აյս იოტოლაზე სკოლად აռანბაზე
მასამათა საუ ხე ვრაგი გრებრი სამარავა-
კოდეგას ხ, აռანბ ირცხება სამამათოლშესას:
ღაენასიონსებრი სამამათოლშესას ისტე WZKM.
1894, 155—160, მრგმ. კ. 1894, 42
244—46: ხაკ იუჯ სელისას ხე უებრი და და
ურსprung der gruzinischen Schrift (SWAW.

137, էջ 1—12) յօդուածին մէջ կը գտնենք վրացերէն գրերու ծագման պատմութիւնը, համեմատական տախտակով:

է) Gardthausen, ZDMG. 1876, 74—80, յաշող գաղափարն ունեցած է փոխանակ հայ գրերը արդի յունարէն տառերու հետ համեմատելու, ընտրել հին ձեռագիրներու մէջն յունարէն տառերու հին ձեռերը եւ մի առ մի համեմատած է մեր գրերուն հետ:

բ) Սարգիսեան (Բազմ. 1889, էջ 34 եւ 35) երկու տախտակի մէջ կու տայ հայերէն գրերու հնագոյն ձեւերը եւ կը համեմատէ լանք յունարէնի հնագոյն ձեւերուն, զանդկերէնի եւ նոր պարսկերէնի հետ:

շ) Յարութիւնեան, Հայոց գիրը, էջ 308, վիմատիպ ցուցակի մը մէջ կը շարէ հայուն դէմ փիւնիկ, արամական, պալմիրական, երրայական, բարելական եւ պարսկերէն գրերը մասսմի, բայց անոնց համեմատական քննութիւնը չ' տար:

ւ) Մալխասեան (Տարազ. 1893, էջ 72) ունի քանի մը գրերու համեմատութիւնը, բայց առանց սկզբնաձեւերը միշելու:

է) Տաղաւարեան, Ծագումն հայ տառից, էջ 24 ունի համադրական պարզ տախտակ մը հայ, փիւնիկ եւ յօյն գրերու:

ւ) Հ. Գ. Մէնէվիշեան (ՀԱ. 1896, էջ 215) իրը հիմ ընդունելով Gardthausenի տուած հին յունական ձեւերը՝ առանձին տախտակի մը մէջ կը դնէ անոնց յաջորդական ձեւատակի մը գրիստիները՝ մինչեւ հայերէն երկաթագրին համեմատիլու: Հայերէն գրերու մինչեւ այժմ եղած բոլոր համեմատական ուսումնասիրութեանց մէջ ամէնէն կատարեալն ու միակ լաւագոյնն է:

լ) Փառնակ (Անահիտ 1905, էջ 129—130) անցողակի կը յիշէ քանի մը գրերու առանձին առանձին ծագումը, առանց սակայն օտար ձեւերը համեմատութեան առնոր (տպագրութեան գժուարութեան պատճառով):

ժ) Մարքուարդ (ՀԱ. 1912, էջ 658—666) կու տայ ՅՅ հայերէն գրերու համեմատութիւնը իրենց համապատասխան յօյն, ասորի եւ պահաւ ձեւերուն հետ:

Մենք ալ պիտի դիմենք տառերու ձեւական համեմատութեան ստոյգ միջոցին:

Համեմատութիւնը կատարեալ եւ ամբողջ համեմատութիւնը համարինք ջամար կարեւոր կը համարինք նախ ընելու համար կամաց տառերու համադրական տախտակ նախ գնել ընդհանուր համադրական տառերի մը, որուն մէջ իւրաքանչիւր հայերէն տառի մը, որուն մէջ իւրաքանչիւր հայերէն տառի մէջ գրուած են օտար այբուբեններու հնչմամբ դէմ գրուած են օտար այբուբեններու հնչմամբ համապատասխան տառերը: Համեմատուած այ-

բուրեններն են հայերէն յետոյ կարգով՝ վասցերէն (խուցուրի եւ մսեգրութիւն), յունարէն (ձեռագիրներէ քաղուած հին յունական ձեւերը եւ յետոյ արդի ձեւերը՝ գլխագիր եւ բոլորգիր), խաղիներէն, փիւնիկերէն, արամական, գիր), խաղիներէն, փիւնիկերէն, արամական, եթովլպալմիրական, բարելական, սամարական, եթովլպական, մանիքէական, սոգդիական, էսթրանպական, ասորական (յակոբիկեան), հին սասանեան կէլօ, ասորական (յակոբիկեան), հին սասանեան երկու արձանագրութեանց մէջ գործածուած ձեւերը), պահլաւական, զենդական եւ արաբական գրն գրերը¹):

Այս ցուցակին հետ կուտանք նաեւ ՀՄէնէվիշեանի յօրինած տախտակը, ուր կը տնենք 25 հայ գրերու համեմատութիւնը յունարէնի հետ եւ անոնց միջն կամ անցման ձեւերը²:

Ճ. Վ. Խ. Վ. Ա.	Հ. Ե. Յ. Յ. Յ. Յ.
Յ. Յ. Յ. Յ. Յ. Յ.	Օ. Օ. Ո. Ո. Ո. Ո.
Ժ. Գ. Գ. Գ. Գ. Գ.	Ռ. Ռ. Ռ. Ռ. Ռ. Ռ.
Ժ. Ա. Դ. Դ. Դ. Դ.	Հ. Զ. Զ. Զ. Զ. Զ.
Է. Է. Է. Է. Է. Է.	Շ. Ռ. Ռ. Ռ. Ռ. Ռ.
Ը. Հ. Հ. Հ. Հ. Հ.	Շ. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո. Ո.
Հ. Հ. Է. Է. Է. Է.	Շ. Զ. Զ. Զ. Զ. Զ.
Ճ. Թ. Պ. Պ. Պ. Պ.	Շ. Ջ. Ջ. Ջ. Ջ. Ջ.
Լ. Ի. Ի. Ի. Ի. Ի.	Շ. Շ. Շ. Շ. Շ. Շ.
Ա. Կ. Կ. Կ. Կ. Կ.	Վ. Վ. Ի. Ի. Ի. Ի.
Հ. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.	Փ. Փ. Փ. Փ. Փ. Փ.
Ա. Մ. Մ. Մ. Մ. Մ.	Խ. Ֆ. Ֆ. Ֆ. Ֆ.
Ն. Ա. Ա. Ա. Ա. Ա.	

Այս երկու ցուցակները ունենալով մեր աչքին առջեւ, կրնանք հիմայ անցնիլ իւրաքանչիւր գրի մանրամասն քննութեան:

Ա.

Gardthausen եւ Մէնէվիշեան այս գիրը կը հանեն յն. ս-էն (տես Փ. Ցուց. Թիւ 1 նշանը, որ արդի ա-էն այն տարբերութիւնն ունի, որ

¹ Հրապարակայն ընորհակալութիւն ընկերոջա Պր. Բասմաջեանի, որ ուղարկեց ինձ վերսիւեալ այրութենէներէն քանի մը համար:

² Յաջորդ էջերուն մէջ այս տախտակը պիտի յիշենք Փ. Ցուց. (Փաքր Ցուցակ) համառօտագրութեամբ. իսկ Մեծ Ցուցակը պարզապես Ցուցակը բառով:

ԱՅԻ ԲՈՒՐՔԵՐԵՐԱՔ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՑՈՒՑԱԿ

խասեան եւ Փառնակ կը հանեն յն. Յ-էն։ Ըստ իս ո՞չ փիւնիկեանը, ո՞չ պալմիրականը եւ ո՞չ ալ արամական, բարելական, ասորական ու պարսկական ձեւերը կրնան մեկնել մեր գրին ծագումը։ Մարքուարդ մեր ձեւին համելու համար = ձեւը նախ աջ կը դարձնէ (=), երկրորդ՝ ասոր ծախ կողմէն սիւնմը կ'աւեցընէ (F) եւ երրորդ՝ երկու թեւերուն ծայրը կտուցի պէս վար կը ծռէ՝ համաձայնեցնելու համար ։ յոյն նախագալափար Յ-ին։

Զեմ գիտեր թէ ի՞նչ պէտք կայ այսքան փոփօխութիւն մտցնելու մէկ գրի վրայ եւ վերջը դարձեալ յունական Յ գրին օգնութեանը դիմելու, որ ինքնին կրնայ ամենագեղեցիկ կերպով տալ մեր Բ գիրը։ Մարքուարդ կը մերժէ Յ գրին հանել մեր Բ-ը, ըսելով որ եթէ յունարէնը մեր գրին մայրն ըլլոր, գրեթէ Բ ձեւը պիտի տար։ Բայց այսպէս չէ։ Հայերէն գիրը յունարէնի հետ նոյն գիրքն ունի, աջ ու ձախ շրջելու պէտք չկայ. յօյն գրին աջակողմեան երկու կըր դարձուածքները՝ հայերէն գեղագրութեան սովորական օրէնքով (ինչպէս քիչ մը վերը բացարեցինք) բացուած եւ ձեւացուցած են մեր Բ գրին երկու թեւերը։ Այսօր ալ շատեր արդէն այնպէս մը գրեն մեր գլխատառ Բ-ը, որ գրեթէ յունական կամ եւ բոպական Յ գիրը կը դառնայ։

Վրացերէն Պ շատ կը նմանի արամականին՝ իր ձախ դարձած գիրքով ու կիսաբաց բերանով. բայց պոչը աջ է դարձած, մինչդեռ արամականին մէջ դէպի ձախ դարձած է։ Միւլլէր վրացի տառը կը միացնէ մէյ մը պալմիրականին, մէյ մ'ալ արամականին։

Ինձ համար այս գրին ծագումը մուժ կը մնայ։

Գ.

Միւլլէր կը հանէ արամական եւ պալմիրական ձեւերէն. Յարութիւնեան եւ Տաղաւրեան փիւնիկեան ձեւէն, Մարքուարդ կը գտնէ որ Գ գիրը նման է սասանեան Պին, բայց որովհետեւ ասիկա և ձայնն ունի, ուստի չընդունիր եւ առանց մեկնութեան կը թողու։

Փիւնիկերէնն ու արամերէնը՝ որոնք նոյն ձեւն ունին, զուրկ ըլլալով մեր գրին թեւէն, բնականաբար համեմատութենէ հեռու կը մնան։ Պալմիրականը բնաւ չի նմանիր հայուն։ Շատ տարբեր են նաեւ ասորի, Էսթրանկէլօ, պահաւական եւ մանիքէական ձեւերը։ Սոդ դիական, եթովպական ու սամարական ձեւերը թէեւ

շատ նման են, բայց չունին Գ-ին թեւը՝ որ մեր գրին հիմնական գիրը կը կազմէ եւ Գ-էն զանազանող մասն է. հետեւաբար եւ հաշուի չեն գար. Զնդ. ո կրնար բաւական մօտենալ, եթէ շրջուած ըլլար։ Իրբեւ համեմատութեան նիւթ կը մնայ յունարէնը։ Սարգիսեան կը հանէ յն. Ղ ձեւէն, որուն հետ կցելու համար գիրը աջէն ձախ կը դարձնէ։ Բայց աջէն ձախ դարձնելը արդէն հայերէն գեղագրութեան ոգւոյն հակառակ է, որովհետեւ՝ ինչպէս գիտենք, հայերէն այրուբենը աջակողմեան ուղղութեան կը հետեւի, հետեւաբար կրնայ առ առաւելն ձախէն աջ դարձնել եւ ո՞չ բնաւ հակառակը։ Այս տեսակէտով յունարէն Ղ եւս նշանակութենէ զուրկ է։

Պէտք է առնուլ Հին յունարէն ձեւը, որ կը տեսնուի Ցուցակին մէջ. Gardt. եւ Մէնէ. Վիշեան մեր գիրը կը համեմատեն այս ձեւին հետ։ Մեր եւ յօյն գրին մէջ երկու տարբերութիւն կայ. նախ՝ յօն գրին գլուխը բաց է, մինչդեռ մերինին մէջ ընդհակառակը գոյ է, եւ երկրորդ՝ տակը կեռ մը կայ, որ մերինին մէջ չի գտնուիր։ Gardt. յունարէն հին ձեռագիրներու մէջ գտած է զուտ խաչաձեւ գիմ մը (+), որ տակի կեռէն զուրկ ըլլալով՝ տարբերութիւններէն մէկը կը ջնջուի։ Բայց գլխի կողմէն միացած ձեւ մը գտնուած չէ։ Կրնայ ըլլալ որ այս միացումը յետոյ հայերէնի մէջ ձեւացած ըլլայ, ինչ որ շատ գիւրութեամբ կրնար տեղի ունենալ։ Արդարեւ եթէ առնունք զուտ խաչաձեւ գիմ մը (+), բնականօրէն կրնակը ենթադրել որ այս խաչաձեւ կազմող երկու գծերը գրութեան ժամանակ երկրաչափական ճշտութիւն մը պահած չըլլան, այլ գրութեան գիւրութեան համար իրենց ծայրը փոքրիկ կեռ մը պտացած ըլլան և Ղ ձեւով, որոնք յետոյ միանալով կազմած ըլլան 4 թուանշանին նման ձեւ մը եւ ասկէ ալ Գ։ Արդէն ներկայ ձեռագիրն մէջ ալ կայ նման գիմ մը, որ կը բաղկանայ և ձեւով գծէ մը, որուն մէջտեղէն վերէն վարկանցնի Պ նշանին նման գիծ մը։

Վրացերէն Պ նոյն է հայերէնի հետ, միայն թէ հոս թեւին տեղ գրին սորոտալ սանդղաձեւ մը շինուած է։ Միւլլէր այս գիրն ալ կը հանէ արամական եւ պալմիրական ձեւերէն, ինչ որ իմ կարծիքովս անընդունելի է։

Դ.

Այս գիրը բաւական գժուարութիւն կը յարուցանէ։ Միւլլէր կը հանէ արամական

Կրկնակ Նշաններէն, Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան փիւնիկեան Դ գրէն, որոնց հետ շատ յարմար կու դան նաեւ բարելականը, պալմիրականը եւ սամարականը: Բայց այս համեմատութեան ժամանակ Նկատի պէտք է առնուլ Գտառը: Ինչպէս գիտենք, հայ. Գ. եւ Դ շատ նման են իրարու եւ միայն բերնի բաց կամ գոյ ըլլալով կը տարբերին: Այսպէս է նաեւ սասանեան գրութեան մէջ: Հին սասանեան գրութեան մէջ Գ. եւ Դ առանձին առանձին ձեւեր ունէին. բայց ժամանակ անցնելով այդ գրերը իրենց հին ձեւը կորսնցուցին եւ այնքան մօտեցան իրարու, որ պահաւերէնի մէջ արդէն միեւնյան փոքրիկ է ձեւին հասան: Ընթերցանութեան համար շփոթ էր այս, ուստի զանդիկ այբուբենին մէջ այդ ձեւը յատկացուցին Դ-ի, իսկ Գ-ի համար հնարեցին բոլորովին տարբեր նշան մը: Այսօր պահաւերէն ձեռագիրներու եւ եւրոպական հրատարակութեանց մէջ՝ երկու ձայնները տարբերելու համար Գ-ին վրայ կը դնեն երկկետ, իսկ Դ-ին վրայ պարոյկ կամ երեք կէտ: Նոյնպիսի նմանութիւն կայ նաեւ փիւնիկերէնի մէջ, ուր Դ = Գ եւ Դ = Գ: Թէեւ կերէնի մէջ, ուր Դ = Գ եւ Դ = Գ: Թէեւ այս նմանութիւնը շատ նպաստաւոր հանդամանք մը կը ներկայացնէ, բայց կայ կէտ մը որով նմանութիւնը շատ կը հեռանայ: Փիւնիկերէնի մէջ է տառն է որ բաց բերան ունի, իսկ Գ՝ գոյ պէս որ եթէ հայ եւ փիւնիկեան ձեւերուն մէջ ցցակցութիւն ըլլար, Դ պիտի տար Գ, իսկ Դ պիտի տար Գ:

Փիւնիկերէնի մանրանկարներն են էսթրան-
կէլօ, ասորի, պահլաւ եւ արարական ձեւերը,
որոնք գլխէ կամ թեւէ զուրկ ըլլալով՝ չեն
յարմարիր մեր գրին: Ասորին բ գրէն զանազա-
նուելու համար ստացած է տակը կէտ մը. նշյն
ձեւը քիչ մ'աւելի զարդացուցած է զանդիկը՝
որ իր տակի պոչով մեղմէ հեռու կը մնայ: Մար-
քուարդ մեր գիրը կ'ուզէ հանել այս պահ-
լաւական ց կամ հին եղեսական (ասորական) ց
ձեւէն: Այս ձեւը մեր Դ.-ին հասցնելու համար
գիրը նախ ուղիղ դիրքով կը կանգնեցնէ, եր-
կրորդ՝ ձախ կողմէ կտուց մը կ'աւելցնէ, երրորդ՝
աջ կողմէն թեւ մը կը կպցնէ: Գրին ուղղուած
դիրքը եւ ձախակողմեան կտուցը կրնանք ընդու-
նիլ: Բայց աջակողմեան թեւին յաւելումը մեղմ
համար անըմբոնելի է: Գրերը իրենց ձեւափո-
համար անըմբոնելի է: Գրերը իրենց միշտ յա-
խութեան մէջ ենթակայ եղած են միշտ յա-
ջորդական զարդացման մը. ամէն զարդացում իր
սկզբնապատճառն ունի. օրինակի համար՝ երբ
սկզբնապատճառն

կ'ըսենք որ յոյն գրերու բերանը բացուած է
հայերէնի մէջ, ասիկա գրչի թուլութեան բնա-
կան արդինքն է, զարգացման յաշորդական
աստիճան մը: Երբ կը տեսնենք որ գրի մը պոչը
կտրուած է, ասիկա աւելի համառօտ գրելու
կամ ժամանակի ընթացքին մէջ մաշուելու
սկզբունքն է: Երբ կը տեսնենք որ գծի մը
ծայրը աւելորդ պոչ մը աւելցած է (օր զեն-
դական գրին պոչը), ասիկա ալ կրնանք մեկ-
նել աշման կամ զարդարուն գրելու հասարակ-
սկզբունքով (ինչպէս է տաճկերէնը կամ տաճ-
կահայոց այսօրուան ձեռագիրը): Բայց երբ
կ'ուզուի բոլորովին անկախ մաս մը աւելցնել
գրի մը վրայ, առանց ո՛րեւ իցէ պատճառի, ասիկա
անըմբունելի կը մնայ: Աերի պարագային Դ
գրին համար ենթադրուած թեւը բոլորովին
անտեղի է: Եթէ զ ծագած ըլլար պահլաւական
ձեւէն, պարզապէս զ ձեւը պիտի ունենար:
Ձեւնք կրնար ալ ըստել որ ուրիշ գրի հետ չփո-
թուելու համար ստացած է այդ թեւը, որով-
հետեւ առանց թեւի ալ ոչ մէկ գրի հետ
կրնայ շիոթուիլ:

Корп հայերէն դ գիրը կը հանէ խպտին-
րէն Դ զրէն, որ անշուշտ շատ նման է եւ
կրնայինք ընդունիլ իրը մեր գրին մայրը, եթէ
խպտիրէնը ուրիշ օրեւէ պարագայի մէջ հայե-
րէն գրերուն նպաստ մը մատուցած ըլլար:

Եթովպական եւ հին պահլաւագաս, ու
նաւանդ մանկիքական եւ սոգդիական գրերը
համեմատութենէ հեռու կը մնան ձեւի պատ-
ճառաւ:

Կը մմայ ուրեմն յունարէնը, որուն հետ
կը համեմատեն Gardt., Սէնէվիշեան եւ Սար-
գիսեան:

Յունարէն Դ գիրը թէեւ այսօր հասարակ
եռանկիւն մ'է, բայց նախապէս եռանկիւնն
գագաթին վրայ՝ աջ ու ձախ թեւեր ունէր:
Այս հին ձեւէն ծագած է խպտական և ձ գի-
րը, որ գագաթին վրայի ձախ թեւը անաղարտ
կը պահէ. նոյնպէս է նաեւ խպտի Ա յ, որ
ձեւացած է յն. Ճ-էն եւ անոր գագաթին
վրայի երկու թեւերն ալ կը պահէ: Gardt. որ
մեր հայերէն Դ գիրը այս յոյն ձեւէն կը հանէ,
իրը միջնորդ կամ ապացոյց կը բերէ խպտին
հետ վրացերէն գիրը: Ս. Մեսրոբ անշուշտ
աչքի առ ջեւ ունեցած է երկու թեւերով յու-
նարէն Գ, որուն բաւական հաւատարիմ պատ-
կերն է վրացերէն Ծ: Ասոր տակի կը բարակը յոյն
գելապյին եռանկիւնը կը ներկայացնէ, իսկ կարճ
բունին վրայ աջ ու ձախ նստած թեւերը կը

Ներկայացնեն հին գելտային գագաթի երկու թեւերը: Հայերէն Դ-ի մէջ՝ տակի գոց եռանշիւը բացուելով՝ նախապէս թոյլ կիսակլորակ մը շինուած է՝ որ հետզիւտէ կրծատուելով՝ մնացած է միայն Դ-ին ուղիղ սիւնը: Ընդհակառակը գագաթի կարճ թեւերը զարգացած եւ ձեւացուցած են մեր մէջ Դ-ին գլուխը եւ թեւը: Գոց եռանկիւնի բացման երեւոյթը տեղի ունեցած է նաեւ յունաց մէջ: Հմմա ցուցակին մէջ երկրորդ եւ երրորդ ձեւը՝ որմէ զարգացած է նորագոյն ծ ձեւը:

Սարգիսեան մեր Դ գիրը կը հանէ ցուցակին երրորդ եւ չորրորդ ձեւերէն, որոնք սահայն չեն կրնար հայերէն Դ-ին նմանցուիլ. Միեւնոյն ժամանակ կ'ըսէ թէ Մեսրոբ աչքի առջեւ ունէր զն, և ծ գիրը (իբր մհկ կը յիշէ ձեւ մը՝ որով անշուշտ այս գիրը կը հասկնայ):

Միւլէր վրացի Ծ կը հանէ փիւնիկեան ։ Կամ արամական Ա կ գրէն, գլսիվայր շրջելով, ինչ որ այնու ամենայնիւ նմանութենէ հեռու կը մնայ:

Ե.

Յարութիւնեան կը հանէ փիւնիկեան ։ Գրէն. բայց ասիկա հայերէն Ե դառնալու համար շատ բանի կը կարօտի. նախ պէտք է երեսը դէպի աջ դարձնել. յետոյ սիւնը տակէն կտրել, եւ վերջապէս վերի առաջին թեւը հանել: Այսքան փոփօխութիւն ծանր երեւցած է նոյն իսկ Տաղաւարեանին, որ թէեւ առ հասարակ հայերէն գրերու փիւնիկեան ծագման կողմնակից է, բայց այս պարագային Ե կը համարի հայերէն կ գրէն ձեւափոխուած: Կայ նաեւ այն հանգամանքը՝ որ փիւնիկեան ։ Գիրը, ինչպէս եւ անոր ցեղակից բոլոր սեմական, ասորական եւ իրանեան ձեւերը, ի ձայնն ունի եւ յունաց մէջ միայն դարձած է Ե: Սեմական լեզուները զուրկ են Ե ձայնաւորէն եւ միայն զենդական այրուքնն է որ ստեղծած է այս ձայնաւորին համար քանի մը նշաններ, և (Ե) եւ ։ Օր կը համարուի լ օ, եւ ասոնց համապատասխան երկարները՝ լ Շ եւ ։ Զ օ: Այս կէտը նկատի ունենալով համեմատութեան ամէն պայման կը ջնջուի յիշեալսերուն հետ:

Միւլէր, որ սկզբէն սեմական ։ Ի կ գրին կողմանակից էր, ասոր իբր ապացոյց բերելով վրացերէն Պ Ե գրին նմանութիւնը, վերջին անգամ կը գիմէ զենդերէնի եւ մեր գիրը կը հանէ վնդ. և ձեւէն որ միշտ նոյն է յունարին ։ Ի ին հետ: Բայց այս մեկնութիւնը անշուշտ ուղիղ

չէ, որովհետեւ, ի նկատի չունենալով հանդերձ այն կէտը՝ որ զնդ. ։ Կը համարուի թ ը գրին մէջը փոս է եւ չի կրնար տալ հայերէն եւ, այլ շատ շատ շըջուած Յ-ի նման ձեւ մը:

Սակայն ինչքան հաւատարիմ նմանութիւն կայ յն, ձեւին հետ, որուն հետ կը համատեն մեր Եւը բանասէլներուն մեծ մասը, Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան եւ Մարգուարդ:

Յունարէն գիրը փիւնիկերէնի շրջուած ձեւն է, ծուռ կամ ուղիղ դրուած ։ Օր մեր գրին դիրքն ունի: Ասոր տակէն յետոյ կրծատուած է վար երկարած սիւնը, ինչպէս հայերէնին մէջ եւս, որով ձեւացած է ։ Տ ձեւը: Բայց ինչպէս Ցուցակին մէջ կը տեսնուի, զանազան հին ձեւագիրներու մէջ գործածուած է ։ Նաեւ ասոր քիչ մը տարբեր ձեւը, ուր ստորին թեւը կիսաբրոյր վեր գարձած է ։ Ցիշտ մեր գրին պէս. իսկ վերին թեւը շեշտի նման բան մը եղած է: Երբեմն նաեւ այս շեշտն ալ կը պակսի, ինչպէս կը ցուցնեն ցուցակին երրորդ, չորրորդ եւ հինգերորդ ձեւերը, որոնք մեր Ե-էն տարբերութիւն մը չունին:

Սարգիսեան թէեւ ուղիղ համեմատութիւնը կը դնէ, բայց կ'ըսէ նաեւ որ Մեսրոբ զնդ. ։ Յ գիրը աչքի առջեւ ունէր հայերէն ։ Համապատասխան, գիրը կաղմած ժամանակ: Բայց թէ որն է այս համապատասխան գիրը՝ չ'ըսեր: Ինձ կը թուի թէ Ե կ'ուզէ հասկնալ: Այս կէտը աւելորդ էր:

Շատ հետաքրքիր է վրացերէն Պ Ե: Ասիկա՝ ինչպէս կը տեսնուի, յն. Գրին հետ բնաւ նմանութիւն չունի եւ աւելի արդարացի պիտի ըլլար համեմատել արամական ու պալմիրական ձեւին հետ, ինչպէս կ'ընէ Միւլէր: Սակայն, ինչպէս Gardthausen կ'ըսէ, վրացի ձեւը կը ծագի հին Պ գրէն, որ յն. Ե-ին երկրորդական ձեւն էր եւ յատկապէս գործածական լատինական գրութեան մէջ: Վրացերէնի մէջ, ինչպէս սպասելի էր, երկու ցուպերը գլխի կողմէն միացած են, միակտուր գիր մը ունենալու համար: Ասկէ զատ առաջն ցպիկը երկրորդէն քիչ մը կարձած է:

Զ.

Յարութիւնեան կը համեմատէ փիւնիկեան Պ, Տաղաւարեան ։ Կամ Յ գրերուն հետ: Առաջնոր գլսով նման է, բայց քովէն աւելորդ թէեւ մը ունի. ասկէ զատ տակի պոչը կը պակսի: Միւս փիւնիկեան ձեւ: Երբ ինչպէս նաեւ

պալմիրականը, սամարականը, եթովպացին, մանկէականը, սոգդիականը, էսմբրանկէլօն, սարին, զենդն ու սասանեան ձեւերը բոյրովին տարբեր են: Կրնայինք սամարական և ձեւին գիրքը փոխել, վրայի կոտոշը կտրել, որով կը ձեւանար ճիշտ մեր Զ գիրը, բայց մենք այս պիսի շեղաշըլութեանց հակառակ ենք: Զենք կրնար ընդունիլ նաեւ Կորպ-ի կարծիքը որ մեր Զ գիրը պէլ Տ գրէն կը հանէ, եւ կը զարմանանք Մարքուարդի վրայ որ կը դիմէ պէլ ԴԱ կամ սասանեան ՏՅ ձեւերուն:

Ենթագրենք թէ ասոնց վերի մասի կորու-
թիւնը զարգանալով տուած ըլլայ հայերէն
Զ-ին գլուխը, բայց ուր է պոչը: Ենթագրենք
նշնպէս որ յիշեալ գրերուն ծայրի ոլորքը աւելի
աճած եւ կանոնաւոր պոչ մը դարձած ըլլայ.
բայց այն ժամանակ այս պոչը ձախ կողմը միայն
պիտի գտնուէր եւ պիտի ունենայինք Կ ձեւը:
Ինչըն յառաջացաւ պոչին աջակողմեան մասը:
Մեր կարծիքով իրաւունք ունին Gardt-
hausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան եւ Մալ-
խասեան, երբ հայերէն գիրը կը համեմատեն
յն: Z-ին հետ: Ասիկա փիւնիկականին դար-
գացած ձեւն է, որուն առաջին աստիճանն է
արամականը, զոր կրնայինք նշնպէս հայերէնի
հետ համեմատել, եթէ ասոր գլուխը քիչ
մ'աւելի զարգացած ըլլար, ինչպէս յունա-
բէնին մէջ:

Յունարէն գիրը զանազան ձեւեր ունի,
որոնցմէ հինգը դրած ենք ցուցակին մէջ։ Ասոնց
վեայ աւելցնենք նաեւ նորագոյն Շ եւ խպատե-
րէն ձեւը։ Ասոնցմէ կը տեսնուի որ ձգտում կայ
այս գրին զլուկիը զարգացնելու եւ նախոկին ու-
ղիղ գիծը՝ ձափակողմ հակուած բոլորակի մը
վերած ելու։ Համեմատէ խափական ձեւը, նշն-
պէս արդի եւրոպական ձեռագրին Զ ձեւը։ Բո-
լորակը կատարելութեան հասած է յունական
երկրորդ ձեւին մէջ, որմէ առնուած է ուսւ. Յ:
Ասկէ ձեւացած է նաեւ հայերէն Զ-ին գլուխը:

Գալով գրին տակի պոչին, այս ալ տեսակ
տեսակ է. առաջին ձեւին մէջ պոչը կը թէքուի
աջ ու ձախ՝ երկու կողմ. երկրորդին մէջ միայն
գէպի ձախ կ'ոլորտի, իսկ միւսներուն մէջ գէպի
աջ՝ «Նոր այբուբեններէն խպտին աջակողմեան
է, ուստի ձախսակողմեան, իսկ մերը աջ ու ձախ
է միանգամայն»: Այսպէս է նաեւ երրորդական
արգի ձեռագրին մէջ, որ Հ-ին տակի գիծը
աջ ու ձախ ալեհձեւ կը ծածանի: Հայերէն բո-
լորգրին ու նոտրագրին մէջ պոչին աջակողմեան
ուղղութիւնը վերագիտնուած է:

Մարքու արդ՝ որ Զ գրին յն. Հ-էն ծագ-
ման հակառակ է, հարց կու տայ թէ ի՞նչ պատ-
ճառաւ բոլորակը աջակողմը դրուած չէ: —
Ճիշտ այն պատճառաւ ի՞նչ պատճառաւ որ եղած
է յունականին երկրորդ, չորրորդ եւ չինդերորդ
ձեւերուն, խստիին, ոռւսին եւ լատինին մէջ:—
Երբ գրենք յն. Նօտրադիր զ ձեւը, վերի ա-
ջակողմեան ոլորքը արագ գրութեան մէջ կրնայ
հետպիշտէ պակսիլ եւ վերջապէս ոչինչի վե-
րածուիլ, իսկ ընդհակառակը ձախակողմեան
ոլորքը շատ աւելի վերէն սկսիլ ու հետպիշտէ
մէծնալ: Կրնայ նաեւ ճիշտ հակառակը կատա-
րուիլ: Երկուքն ալ գրին զարգացման բնական
ընթացքը կը ներկայացնեն: Հայերէնին մէջ
առաջինը տեղի ունեցած է եւ տարօրինակ բան
մը չի ներկայացներ բնաւ:

Վրացերէն ՚ որ մեր այսօրուան շղագիր
ուին ձեւն ունի միշտ, մերինին հետ նոյն ծա-
ռին ձեւն ունի: Միւլլէր կը հանէ արամական եւ
գուման ունի: Միւլլէր կը հանէ արամական եւ
փիւնիկեան ՝ ձեւէն, որ գժբախտաբար շատ
հին է: Վրացերէնի մէջ գրին դլուիլ մերինին
պէս ձախակողմեան է եւ իր կիսաբաց գիրքով
նման է յունարէնի չինդերորդ ձեւին: Յունա-
րէնի սովորական ձեւերուն համաձայն է նաեւ
գրին պոչը՝ որ միայն գէպի աջ կ'երկարի:

۷۰

Յարութիւննեան (էջ 314) այս գիրը կը
հանէ հայերէն և գրէն, մէջտեղը թեւ մը ան-
ցնելով: Բայց չեմ հասկնար թէ ի՞նչ կապ
կայ ւ-ի եւ է-ի մէջտեղ: Եթէ գրերու համե-
մատութեան մէջ ձեւի նմանութիւնը միայն
պիտի ունենանք ի նկատի, առանց հնչման հա-
մազօրութիւնը ի նկատի առնլու, այն ժամա-
նակ այլ եւս ի՞նչ պէտք են հնագրութիւն, զա-
նազան այրուբեններու քննութիւն, համեմա-
տութիւն, տառերու յաջորդական փոխինու-
թիւններ եւն: Կրնայինք այն ժամանակ մեր բո-
լոր 36 գրերն ալ հանել օրինակի համար միակ
մեր և գրէն, կը վերջանար կ'երթար: Գրերու
ածանցման օրէնքն է կամ հնչման նոյնութիւն
եւ կամ գոնէ մերձաւորութիւն. վերջին պարա-
գան ալ այն ժամանակ միայն, երբ մայր այրու-
բենին մէջ կը պակսի պահանջնուած ձայնը:
Ասոր վրայ աւելի ընդարձակ տես և զրին մէջ:
Տաղաւարեան է գիրը կը հանէ փիսիկ Յ
գրէն, որ սակայն կը համապատասխանէ մեր հ-ին
եւ է գառնալու համար կարօտ է ենթարկուելու
գրեթէ նոյնքան անդամահատութեան, որչափ
և գառնալու համար:

Շատ գեղեցիկ է Կորպ-ի եւ Միւլէրի համեմատութիւնը։ Ասոնց քով մեր գիրը կը դրուի զնդ։ չ գրէն, ճիշտ ինչպէս որ Ե կը հաւ նուի զնդ։ չ գրէն։ Զնդ։ չ եւ չ ճիշտ այն համեմատութիւնն ունին իրարու հետ, ինչ որ հայ, Ե եւ Է։ Երկուքին մէջ ալ վերջինը պոչով մը միայն կը տարբերի առաջինէն։ Այսկայն դժբախտաբար, ինչպէս գիտենք զանդիկ ձայնաւորներու դրութիւնը յետին ժամանակի ներմուծութիւն մ'է։ չ եւ չ ոչ թէ Ե, Չ ձայներն ունին, այլ Ե, Չ Ե ձայնին համար կը գործածուի զնդ։ Խ ձեւը, որուն երկարն Ե չ է։ Հայերէն Ե չի ծագիր զնդ։ Հ-էն, այլ յն. Է-էն, ինչպէս տեսանք։ Այսպէսով հայ. Է եւ զնդ։ չ գրերուն շատ գեղեցիկ նմանութիւնը կը դառնայ պատահան։

Միւս այրուբենները զուրկ են համապատասխան ձայնաւորէն։ կը մնայ միայն յունարէնը։

Gardthausen, Այսէվեհան եւ Սարգիսեան մեր գիրը կը համեմատեն յն. Ա Դ գրին հետ, որ հնչմամբ, գրերու շարքով եւ տառադարձութեան մէջ հայերէն Է-ին համապատասխանն Է։ Թ.Է. Եւ յունարէն Ա մերինէն շատ տարբեր է ձեւով, բայց անոր հին ձեւերը (տես ցուցակին երկրորդ եւ երրորդ ձեւերը) դիւրութեամբ կու տան հայերէն Է գիրը, միջին թեւին յաւելմամբ։

Մարգուարդ Է գիրը մեր Լ.-Էն ձեւացած կը դնէ եւ հակառակ է յունարէն ծագման, առարկելով թէ Ա գիրը Լ-ի մօտիկ հնչում մ'ունէր։ Բայց ապահովապէս կը սխալի Մարգուարդ, որովհետեւ Ե դարու հայերը յունարէն Ա գիրը տառադարձուցած են միշտ է կամ Ե եւ այբուբենին մէջ ալ Է-ին դէմ դրած են։

Միւլէր վրացի Բ գիրը կը հանէ արամական Ա (հ) գրէն, բայց յն. Ա-ին երկրորդ ձեւը աւելի մօտ է։ Վրացի գրին վրայի կէտը կը բունէ մեր գրին թեւին տեղը եւ միեւնոյն ծագումն ունի։

Ը.

Միւս ազգերը չունին այս գիրը. հարուստ վրացերէնի մէջ անդամ կը պակսի, երբայցեցիք եւ նոր պարսիկները ունին այս հնչումը, բայց ձայնանիշով կը նշանակեն։ Այսպէս որ Մեսրոբի համար հայերէնի այս հնչման դէմ համազօր մը չկար։

Յարութիւնեան (էջ 314) այս գիրը կը հանէ հայ. Լ-էն, որուն համար պէտք է կրկնել

այն՝ ինչ որ վերը ըսմիք է գրին առթիւ։ Տաղաւարեան կը հանէ հայերէն և գրէն, ասիկա ալ փիւնիկ Թ գրէն։ Միւլէր կը հանէ զնդ։ Ք գրէն, որ ունի ոնդային և (ան) հնչումը եւ հետեւաբար նոյնպէս հեռու կը մնայ մեզմէ։ Սարգիսեան կը հանէ ասոր, և է գրէն (անունը անձ թերեւս յարմար գտնելով ըն անունին), բայց ասիկա ալ ձեւով ամենեւին նման չէ։ Գրին ծագումը գտնելու համար պէտք է նախ քննել թէ ինչպէս վարուած են այբուբեն հնարող ուղիղ աչքերը երբ իրենց լեզուին մէջ ունեցած են այնպիսի հնչիւններ՝ որոնց համազօրը կը պակսէր իրը նախատիպ առնուած այբուբենին մէջ։

Օրինակը կը ցուցնէ որ այս պարագային այբուբեն հնարողները իրենց տիպար այբուբենին մէջն ընտրած են սովորաբար այն գիրը՝ որ ամէնէն աւելի մօտիկ հնչում ունէր իրենց ունեցած հնչման, եւ այն գրին վրայ փոքր ձեւած փոխութիւն մը մտցնելով՝ շինած են նոր տառ։ Այսպէս օրինակի համար պարսիկները փոխ առնելով արաբական այբուբենը, չգտան հոն իրենց լեզուին թ, Ծ, Ձ եւ ց հնչիւնները. ուստի առին ասոնց մերձաւոր հնչիւնն ունեցող տառները՝ Վ, Շ, Յ, Ֆ եւ փոքրիկ փոփոխութեամբ շինեցին՝ Վ թ, Շ Ծ, Յ Ձ, Ֆ ց։ Թուրքերը երբ փոխ առին պարսկական (= արաբական) այբուբենը, չգտան հոն իրենց լեզուին ն (Կոկորդական) հնչիւնը, ուստի առին ասոր մօտաւոր հնչիւնն ունեցող Ջ կ գիրը եւ վրան երեք կէտ աւելցնելով՝ շինեցին Ջ ն (սաղըրքեափ)։ Այսպիսի նորակերտութիւններ են նաեւ մալյայերէնի Է ոց, Յ ոց, Ֆ թ, Հինտուսաթան Շ է, Եւրոպական լեզուներուն մէջ՝ լեհերէն, սլովաք եւն Ե, Ծ, Յ, իսլանտերէն Թ, Գոթերէն Բ, սպաներէն Ն եւն եւն։ Այս օրէնքը կը կոչեմ այլանմանութիւն օրէն։

Այլանմանութեան բնական եւ ընդհանուր օրէնքին հետեւած է նաեւ Մեսրոր ամէն անդամ՝ երբ հայ հնչումն արտայայտող գիր մը չ գտած իր ծանօթ այբուբեններուն մէջ։

Ը գրին ամէնամօտիկ հնչիւնն էր անշուշտ է, ուստի ասոր միջին թեւել քիչ մը վեր բարձրացնելով՝ շինած է Ը տառը։ Գրեթէ նման ձեւով մը վարուած են նաեւ նոր լեզուաբանները, որոնք գիտական այբուբենի մէջ ը ձայնը նշանակելու համար ընտրած են նոյն Ե գիրը եւ շրջելով կամ տակը կէտ մը դնելով՝ շինած են և կամ ը։

Մենք ուրախ ենք որ Ս. Մեսրոպ մեր գրե-
լուն մէջ կէտեր գործածած չէ, ինչ որ առան-
ձին առաւելութիւն մը կու տայ մեր այբուբենին:
Քիչ այբուբեն կայ որ այս առաւելութիւնն ու-
նենայ. ամէնքն ալ գոնէ փոքր չափով մը կէտե-
րով զարդարուած են. օր, ասորին ունի Յ, Ո
Հատինը Յ, Յ, ոռուսը Յ, Ա, յունարէնը կէտերու
եւ շեշտերու ահագին բազմութիւնն մը, իսկ սե-
մական լեզուները իրենց ձայնանիշներով, մա-
սաւանդ արաբերէնը եւ ասկէ յառաջածած
այբուբենները՝ ամէն մէկ գրի վրայ մէկէն մինչեւ
չորս կէտերով ու ձայնանիշներով՝ ուղղակի ան-
տանելի են:

Վրացերէնը, ինչպէս գիտենք, և գիրը չեմ
վերջին ժամանակները հնարուած է զ ձեւը՝
այս ձախին համար:

८.

Թ. գրին ծագումը որոնելէ առաջ պէտք է
որոշել թէ որո՞նք են իր համապատասխանները
օտար այլուրեններու մէջ: Յունարէնի մէջ ասոր
համապատասխանն է Թ. որուն տարակոյս չկայ:
Յունարէն այլուրենը, ինչպէս գիտենք, ծագած
է փիւնիկեանէն, ուր այս գրին մայրն է ⊕ *teth*
գիրը: Միւս սեմական այլուրեններուն մէջ
փիւնիկեան ⊕ գրին համապատասխաններն են
երր. Ը, ասոր. Ե, սամար. Վ, եթովպ. Փ եւն:
Յունարէնի մէջ կայ նաև Տ գիրը, որուն փիւ-
նիկեան մայրն է + կամ X տալ. ասոր ալ ցեղա-
կիցներն են երր. Շ, եթովպ. +, սամար. Ա,
ասոր. Հ եւն: Արդ՝ հայերէնի մէջ թէեւ յու-
նարէն Թ տառադարձուած է Բ եւ յն. Տ =
հայ. Թ, բայց սեմական Ը կու տայ հայ. Թ, իսկ
սեմական Շ = հայ. Բ (տես Հիւպշ.՝ Arm.
Gramm., էջ 286): Հակառակութիւնը ակ-
ներեւ է. յն. Թ = հայ. Բ, յն. Թ = սեմ. Ը,
բայց սեմ. Ը = հայ. Թ:

Արդ՝ երբ Ս. Մեսրոպ կը չնարէք հայութ-
գրերը, ի՞նչ բան ի նկատի պիտի առնուր. գրե-
րուն հնչումը թէ անոնց հին ծագումը: Տարա-
կոյս չկայ որ միայն հնչման հետ գործ ուներ
անիկա, որովհետեւ հնագրագետ մը չէր՝ տա-
ռերուն հին վիճակը վիտուելու եւ իր գրերը
անոնց վրայ կաղապարելու համար: Այս տե-
սակէտէն առաջնորդուելով՝ մենք ալ մեր ցու-
ցակին մէջ Թ գրին դէմ զրինք յունարէն եւ
ևպատիերէն Թ, բայց փիւնիկ եւ այլ սեմական
այրուբեններուն Շ իւ գիրը. իսկ Տ գրին դէմ
յն. Տ, բայց փիւնիկ եւ այլ սեմական այրու-
բեններուն Շ thet գիրը:

Այս համապատասխանութիւնները որոշելէ
յետոյ տեսնենք թէ ինչպէս կը վարուին մեր
քննիչները Թ գրին հետո՝

Յարութիւնեան այս գլորը կը հաս դու
Նիկեան օ գրէն, Տաղաւարեան՝ փիւնիկի Փ գրէն,
Միւլլէր պալմիրական և գրէն, ասոնք բողոքն ալ
սեմական thet գրին ներկայացուցիչներն են, որ
իսչպէս տեսանք, կը համապատասխանեն միայն
մեր Տ-ին եւ հետեւաբար հոս գործ չունին:
Աւելցնենք նաեւ որ ձեւով ալ նման չեն մեր
գրին: Փիւնիկեան օ եւ պալմիրական և մեր
գրին վերածուելու համար պէտք է նախ աջ
դառնան եւ յետոյ գլխիվայր շրջունին: Փիւնիկ Փ
հեռուեն միայն կը յիշեցնէ մեր գիրը եւ անոր
համար զանազան ձեւափոխութեանց
պէտք ունի: Զնդ. և գիրն ալ գործ չունի մեղք
հետ, որովհետեւ ասոր հնչումը յն. արդի Թ
գրին պէս Ռ-ի եւ Տ-ի մէջ կը տատանէր. ասկէ
գրին պէս Ռ-ի մէջ կը տատանէր. Սիւս
զատ՝ ձեւով տարբեր չէ պալմիրականէն: Միւս
այրութեններու համապատասխան ձեւերը, փիւն-
իկ + կամ X (տես ցուցակին մէջ), նշյալէս
տարբեր են մեր գրէն: Կօրպ կը դնէ հին պրո-
(իման զնդ. պհլ.) ո գրէն, որ աւելի մեր ո գրին
կը համապատասխանէ, թէեւ երբեմն ալ ն տա-
ռագարձուած է:

ու ադարձուած է :
Փիւնիկեան ⊕ գրին զարգացած ձեւը կը
ներկայացնէ յն. Թ: Փիւնիկ գիլը գրչի անջատ
շարժումներով միայն կրնար ձեւանալ. ջակի
հղած է մէկ շարժումով գրելու, այսպէս ձեւա-
ցած է հին յունական ձեւը, որ շըջուած օ գրին
նման բան մ'է եւ նոր յունական ծ, որոնց
տարբերութիւնն այն է որ առաջնը վերէն
կը սկսի, երկրորդը վարէն: Հին յունականին
բոլորովին նման է հայ. Թ, որուն մէջ ձախսա-
կողմեան սիւնը հայ գեղագրութեան ոճին հա-
մաձայն երկարած եւ մինչեւ տողին վրայ իշած է :

Գարդթաւոն, Մէսէվիշեան, Սարգիսոսան,
Մալիսասեան եւ Փառնակ մեր գիրը կը զնեն
յօյնէն: Սարգիսեան կ'ուզէ որ Մեսրոբ աչքի
առջեւ ունեցած ըլլայ նաև զնդ. Ծ գիրը. բայց
ասիկա, ինչպէս ըսինք, թէ ձեւով եւ թէ իր
թլուտատ հնչումով յարմար չէ մերինին: Մար-
քուարդ ալ յն. Թ զրէն կը զնէ մեր գիրը, բայց
աւելի լաւ կը կարծէ հին էսմերանկէլո և ձեւէն
զնելը, որ սակայն յունարէնին չափ նման չէ
հայուն:

Արացերէն (Փ գիրը Միւլէր կը հանէ
փիւնիկ ⊕ ձեւէն, բայց ըստ մեզ հայերէնի հետ
նոյն ծագումն ունի, ինչ որ աւելի պարզ
կ'երեւայ երբ համեմատենք յն. Յ ձեւը: Յոյն

տառին մէջի անշատ գծիկը վրացերէնին մէջ թեւ մը դարձած է՝ միակտուր զիր մը ունենալու համար :

Ժ.

Մեր շըջակայ ազգերուն մէջ միայն Պար սիկներն են որ ունին այս հնչումը. այն է զնդ. և, պհ. օ: Հայերէնը շատ նման է վերջինին և ակներեւ կերպով անկէ շինուած է: Վրացերէն Վ չ գրին մէջ, հիմնական ձեւը նոյն է. սիւր կը մնայ անփոփոխ, միայն ձախակողմեան ողոքը փոխանակ սիւնէն ձեղքեւ անցնելու կրկնակ ոլորքով մը վեր կը դառնայ:

Յարութիւնեան այս գրին հետ համեմատած է փիւնիկ Դ է գիրը, իսկ էջ 314՝ հայերէն Զ կամ Շ գրէն կը հանէ: Սարգիսեան պրս. Յ կամ զնդ. Զ յ (Ղ) գրէն (անշուշտ տառադարձութենէն խաբուելով, որովհետեւ ինքն ալ արդէն յ կը տառադարձնէ): Տաղաւարեան պրս. Յ կամ բակտրիական Փ (?) գրէն: Բայց թէ փիւնիկ է եւ թէ բակտրիական Փ (?) չոնին հայ տառին հնչումը. հետեւարար անոր հետ չեն կրնար համեմատուիլ: Գալով ձախորդ պրս. Յ գրին, ասիկա արաբերէն յ չ գրին վրայէն շինուած տառ մ'է եւ մօտաւորապէս թ դարու գործ: Մարքուարդ ժ գրին մեկնութիւնը անձանօթ կը համարի. կը զարմանալք որ պհ. Յ ձեւը տառնելու զարկած է: Կօրը կը զնէ զնդ. և Յ կամ Յ յ գրին նման ձեւէ մը, որ հին պրս. կը կոչէ եւ որուն ինչ ըլլալը զգիտեմ: Միւլէր վրացին կը զնէ փիւնիկ. Վ (Ճ) գրէն շըջուած, որովհետեւ այբուբենի շարքին մէջ այս երկու գրերը իրարու դէմ ինկած կը դտնէ:

Ի.

Յարութիւնեան այս գիրը կը հանէ հայերէն Լ-էն (տես վերը՝ Լ-ի մասին ըսուածները): Տաղաւարեան կը հանէ փիւնիկ Շ է գրէն, որ շատ նմանութիւն չունի մեր գրին. հետ. Նմանութիւն չենք գտներ նաեւ պալմիրական, սամարական եւ հին սասանեան գրերուն հետ: Հին սասանեան գիրը պալմիրականին մէկ թեւթեւ ձեւափոխութիւնն է, այս գիրը քիչ մը աւելի մանրանալով էսթրանկելոի մէջ դարձած է, ասորերէնի մէջ ո, իսկ նոր պահլաւերէնի մէջ ։ Բայց ինչպէս յայտնի է, պահլաւերէնը ձայնաւորներ չունի, ուստի այս տառը կը գործածէ միայն իրիւն երկար է: Զանդիկ գրութեան մէջ՝ ուր ձայնաւորներու կատարեալ առատութիւնը մը կայ, պահլաւական այս, տառը

յատկացուած է կարճ ի-ին, իսկ երկար ի-ին համար՝ վշիկի մը յաւելմամբ շինուած է շ մանր տառը (ինչպէս որ կարճ ա ա-էն շինուած է երկար դ ա- կարճ և օ-էն երկար չ օ եւն): Միւլէր՝ որ նախապէս թէ մեր գիրը եւ թէ վրացին սեմական Դ (?) գրէն շըջուած կը համարէր, վերջին անգամ հայերէն է գիրը այս զանդիկ երկար է-էն կը հանէ, որ ոչ հնչումով նոյն է եւ ոչ ձեւով: Ի՞նչ պատճառով Ա. Մեսրոպ պիտի առնոր երկար Է-ն, քանի որ կարճ է կար: Զեւի կողմէն յարմարութիւն մը դանելու համար՝ Միւլէր զանդիկ շ գիրը ձախ կողմը կը դարձնէ, յետոյ ուղիղ կը կանգնեցնէ, բայց ասով ալ գեռ է չի ձեւանար:

Հատ գեղեցիկ կը մեկնեն Gardthausen, Մէնէվիշեան, Սարգիսեան, Մալխասեան, Փառնակ եւ Մարքուարդ, որ մեր է գիրը կը համեմատեն յունական լ գրին հետ: Այս հասարակ ձողիկը քիչ մը աւելի պարզորոշ ձեւ մ'առնելու համար՝ քովէն ստացած է թեւ մը: Այս բանը գեղեցիկ կերպով կը ցուցնէ նաեւ վրացերէն Ա, որուն մէջ նոյն թեւը աւելցած է ձողիկին գլուխը: Սարգիսեան կը կարծէ որ հայ գիրը յունարէնի Տ ձեւէն յառաջացած ըլլայ, ուր ծայրի գծիկներուն տեղ դրուած է մեր ի-ին թեւը, կը յիշէ նաեւ Ֆ ձեւով գրութիւն մը, որուն միջին թեւը շատ աւելի մօտ է մեր գրին թեւին: Բայց աւելորդ կը գտնենք Սարգիսեանի այն ենթագրութիւնը թէ Մեսրոպ այս գիրը յօրինած ժամանակ զնդ. շ գրին ալ աչքի առջեւ ունէր:

Միւլէր՝ որ նախապէս վրացի գիրը վերի սեմական ձեւէն կը դնէր, վերջին անգամ կը հանէ արամական և ձեւէն: Ասիկա շատ լաւ կնար մեկնել ոչ թէ վրացին, այլ աւելի հայերէն ձեւը, եթէ ժամանակի այնքան մեծ անջրպիտ մը չգտնուէր երկուքին մէջտեղ:

Լ.

Այս հնչիւնը յատուկ է միայն հայերէնի: միւս ազգերու և ձայնին գէմ կը գտնենք հայերէն և, թէ այրուբենի շարքին մէջ եւ թէ բառու տառադարձութեան մէջ: Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան այս գիրը կը հանեն փիւնիկեան Լ գրէն, որուն հետ նոյն են բարելական, արամական, սամարական, հին երբայական եւ հին սասանեան ձեւերը: Էսթրանկելու ասորի, սոգ գիտական եւ արաբական ձեւերը միայն ձախ դարձած են. իսկ պհ. հ կրած է փոքր ձեւա-

փոխութիւն մը, որ կը յիշեցնէ եբրայական և
տառը: Զանդիկը այս գիրը չունի: Եթովպացին
վերածած է զուտ եռակիւնի մը՝ որուն նման
կու դայ յունարէնի արզի և ձեւը: Հին յուն
նարէնը կը տարրերի ասկէ աշակողմեան սրուն-
քին ծայրը աւելցուած թեւով մը, իսկ ձախա-
կողմեան սրունքը երբեմն երկար է, երբեմն
կարճ: Տարրեր զարդացում մը կրած է պալ-
միրականը՝ որ կը յիշեցնէ մեր և գիրը եւ նման
մեր և ին: Միւլէր մեր գիրը կը հանէ սեմա-
կանէն, Մալքուարդ էսթրանկէլօ Տ-էն շրջուած
կը կարծէ, Արդիսեան կը գրէ հին յունական և
ձեւը եւ ասկէ կը դնէ մերը: Փառնակ կը հանէ
նոր պահլաւական ձեւէն, որ գրեթէ ուղիղ
գծիկ մ-է եւ թ-էն զանազանուելու: Համար
աջակողմը ստացած է յետոյ փոքրիկ կլորակ մը,
որով մեր գրէն շատ հեռու կը մնայ:

Խնդիր է թէ իրաւունք ունի՞նք հայ գիրը
վերիններուն հետ համեմատելու: ձեւի կողմէն
հակառակելու բան չկայ, բայց հնչման տարբե-
րութիւնը կրնանք արդեօք նկատի չունենալ:
Ասոր պատասխանը կը գժուարանամ տալ, որով
հետեւ գիրը մեծ դիւրութեամբ կրնայ նաեւ
զ-էն յառաջանալ՝ այլանմանութեան օրենքով
(հմնու, Ը. գրի մասին ըսուածները): Դ լինելով
աւելի թանձր և, իսկ և աւելի նուրբ, կրնար
Ս. Մերօք առաջնին փշէկը յապաւել եւ շե-
նել և տառը:

Այս կարծիքն ունի նաև Մէնէվիշեան
վրացերէնը չունի և

۱۰۷

Յարութիւնեան կը համեմատէ փիւնիկ Ա
եւ բարելական Կ. ձեւերուն հետ, որոնք շատ
հեռու են մեզմէ: Տաղաւարեան կը հանէ փիւ-
նիկ Ճ + գրէն, որ ձեւով աւելի հեռու է եւ
հնչամք տարբեր: Չեւով հեռու են նաև
արամական, մանիքէական, սոգդիական, խպատի
եւ Հին սասանեան գրերը. յշնը չգիտէ այս
հնչումը. քիչ մը Նմանութիւն ունին պալմիրա-
կան, սամարական եւ եթովպական այբուբեն-
կան, սամարական եւ բարեկան մեր Խ-ին համե-
նոր սասանեան, զենդի, Էսթրանկէլօ եւ ասորա-
կան ձեւերուն մեջ: Ասոնցմէ մեր Խ-ին համե-
նոր համար կը պակսի միայն ձողլիկը, բայց այս
լու համար կը պակսի միայն ձողլիկը, բայց այս
ձողլիկն ալ արդէն կը գոնուի զանդիկ ձեւին մեջ:

Մեր քննիչներէս առաջ կ հիմ
են այս ուղղութեան։ Կօրպ համեմատած է հիմ
պըս, զ (յ) գրին հետ, որով կ'երեւայ թէ կ'ու-
շէր հասկնալ պհմ ։ Տ կամ զնդ, և ՏՎ

Միւլլէր նախապէս (SWAW. 1864) սասա-
նեան *S* կամ *Ծ* եւ զնդ. ՞ *X* ձեւերուն հետ
կը համեմատէր, բայց *յետոյ՝* առանձին յօ-
դուածի մը մէջ (WZKM. 1894, 272—287,
թրդմ. ՀԱ. 1894, Էջ 295) կը համեմատէ
զնդ. ՞ կամ և *ԽՎ* զրին հետ։ Սարգիսեան
արար. չ-ին! հետ կը յիշէ նաեւ զնդ. ՞ *X*
զիրը։ Մարգուարդ տԼ ՞ *ԽՎ* ձեւէն կը հանէ։
Փառնակ կը յիշէ պարզապէս պահաւաը։ Մեր
կարծիքով պէտք չկայ դիմելու ՞ *ԽՎ* ձեւին,
որովհետեւ ասիկա կրկին հնչիններու գումարն
է եւ հետեւարար համապատասխան չէ մերինին։
Իրանեան եւ ասորական այբուբեններու պարզ
և ձեւը բաւական է մէր գիրը մէկնելու համար։
Հայերէնին ձախակողմեան ձողիկը գժուարու-
թիւն չի հաներ, որովհետեւ կրնայ յետոյ զար-
գացած ըլլալ հայ գեղագրութեան օրէնքով։
Երկրորդ՝ պահլաւերէն և եւ Կ գրերը նոյն ձեւն
ունենալով՝ պէտք կար վերջապէս այսպիսի զա-
նազանութիւն մը հնարելու. երրորդ՝ ինչպէս
ըսինք, զանդիկն արդէն ունի ձախակողմեան
սիրնը։ Խ գրին զարգացումը կարելի է համեմա-
տել ճիշտ Թ. գրին հետ։

Յարութիւնեան կը հանէ հայերէն Զ կամ
Ե գրէն. Սարդիսեան պրո. (իման արաբ.) Յ Յ եւ
զնդ. Յ Յ գրէն: Տաղաւարեան արաբ. Յ Յ տար-
քրէն! Ասոնք թէ ձեւով եւ թէ հնչումով տար-
բեր են հայէն: Այս հնչումը կը գտնենք միայն
սեմական լեզուներուն մէջ: Ասոնցմէ փիւնիկ,
արամական, պալմիրական, սամարական, մանի-
քեան եւ սոգդիական ձեւերը բնաւ Նմանու-
թիւն չունին մեր զրին հետօ: Ընդհակառակը
շատ նման են եթովպական, Էսթրանկէլո եւ ա-
սորի ձեւերը, որոնք հայերէն տառագարձու-
թեան մէջ ալ կը համապատասխանեն մեր
ծ գրին. օր. ՃԵՐԵԼԻՄ = ասոր, ՏԵՋԱԳԱՅԱ, ԲԱՐԴԻ-
ԺԱՆ = Bardaisān, ԲԱՐԴԱՄԱՅ = Barsaumā,
ԾՎՈՒԹԻ = ՏՎԱԾՅ, ԾՐԻՐ = ՏՈՐ, ԾՈՒՇԻ =
ՏՈՐՄԱՅ, ՄԵՏՐՈՒՅԻՄ = Meşrīm, ՄԵՒԻՆ = ՆՏՈՒՄ,
ԲԱՆԴԻԻԻ = bāṣīnā, ՃՆՃՈՒՅ = sesselā, ՃԱՐԻՐ =
saθrā, ՃԱՐՄ = տամա, ՃՐՈՐ = տրարա, ՔՊՆԵՄՅ
= տօշալոյանէ, ՆԱԺՐՈՅԳԻ = naṣraya (այս բառե-
րուն վրայ տես Հիւլիշ. Arm. Gramm. էջ 290
—312): Եթովպական ձեւը տեղի հետապու-
թեան պատճառով դուրս մնալով համապատ-

թենէ, կը մնան ասորերէնն ու էսթրանկէլն, որոնք էապէս տարբերութիւն չունին իրարմէ: Ասոնցմէ կը գնեն նաեւ լակարտ եւ Մարգուարդ, Այս գրերը հայերէնի անցած ժամանակ՝ տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած եւ աջակողմեան շրջագծէն դուրս երկարած է, այնպէս որ ձեւացած է երկրորդ թեւ մը, գրեթէ բոլորգիր ծ-ին նման: Յետոյ այս ձեւը երկաթագրի գեղագրութեան օրէնքներով ձեւաւորուած եւ յառաջ եկած է Ծ: Այս ձեւափոխութիւնը համապատասխան է Ճիշտ Ժ գրին ձեւափոխութեան, ուր նոյնպէս պհան գրին տակի կիսատ կլորակը ամբողջացած եւ աջակողմեան շրջագծէն դուրս երկարած է թեւի մը պէս:

Վրացերէն ձեւը գժուար է մեկնել: Փիւնիկերէն, արամերէն եւ պալմիրական ձեւերուն բաւական նման է. բայց գլուխը գոյ է, եւ աւելորդ թեւ մը ունի: Աւելի յաջող կ'ըլլար եւ թովպականին համեմատութիւնը, բայց չեմ կարծեր որ այս գրերը իրը օրինակ ծառայած ըլլան վրացերէնին: Ուստի նորէն պիտի դիմենք ասորականին: Իմ կարծիքով յալորդական փոփոխութեանց շարքը կարելի է գնել հետեւեալ ձեւով: Ասորիին տակի կիսատ կլորակը, ինչպէս հայերէնի մէջ, նոյնպէս հոս ալ աշխատուած է ամբողջացնել. բայց մինչդեռ հայուն մէջ աջակողմեան շրջագծին մէջն ձեղքած անցած է, հոս ընդհակառակը ուղղակի վեր բարձրացած է, որով յառաջացած է գրեթէ Ե-ի նման ձեւ մը, որ յետոյ գարձած է Բ: Նկատենք որ հոս ալ ձեւափոխութեան նմանութիւն մը կայ թ ժ գրին հետ, ուր նոյնպէս պհան օ գրին տակի կիսատ կլորակը՝ փոխանակի հայուն պէս շրջագիծը ձեղքել անցնելու, ուղիղ դեպի վեր բարձրացած է:

Կ.

Այս գրին ծագումը որոնելէ առաջ՝ պէտք է որոշել անոր համապատասխան գրերը օտար այբուբեններուն մէջ:

Յունարէնի մէջ այս կարգի երկու գիր ունինք՝ Կ եւ Խ, որոնցմէ առաջինը տառադարձուած է միշտ է, երկրորդը +: Դրանեանները ունին մէկ գիր (Զ), որ տառադարձուած է մէծ մասամբ է եւ երբեմն միայն + (շատը յետին): Սեմականները ունին նոյնպէս երկու գիր, մէկը կաֆ (երբ, Յ, ասոր, Շ, արար, Ջ) եւ միւսը զօֆ (երբ, Ռ, ասոր, Շ, արար, Ջ), կաֆ-ը հայերէն տառադարձուած է +, զօֆ-ը է, հմմ. Քրթիշոյ = ասոր. *Briðisō*, Պկղաթ = *Deplas*,

Կամիշով = *Qāmīšō*, Կատինայ = *Qatīnā*, աքսոր = *aksoria* Կաթսայ = *qādsā*, Կատու = *qātū*, կարկուրեայ = *qarqūrā*, կաքսւ = *qaqqāsā*, կեղեւ = *qelāfā*, կուզ = *qūzā*, կտաւ = *qettāu*, լեկ = *lēqā*, մաքս = *māqāsā*, մարակ = *matrāqā*, շուկայ = *shūqā*, սակուր = *seqūrā*, փրկեմ = *pəraq*, քաշանայ = *kāhnā*, քաղդեայ = *qaldāyā*, քանքար = *kakkərā*, քարոզ = *kārōzā*, քնար = *kennārā*, քուշայ = *kušnā*, քուսիթայ = *kōsīthā*, քուրայ = *kūrā*, քուրմ = *kumrā*, քրորէ = *kōrōwā*, քրիւմ = *kirkəmā*, քօշ = *kewšā* (տես Հիւպշ. Arm. Gramm., էջ 286—320):

Ընդունելով որ յն. Կ ծագած է փիւնիկեան *kaf*-էն, իսկ Խ ծագած է փիւնիկեան *qof*-էն, կը գտնենք նոյնպիսի հակառակութիւն մը, ինչ որ գտած էինք թ. եւ Տ գրերուն մէջ. յն. Կ := հայ. է, յն. Կ = սեմ. Յ, բայց սեմ. Յ = հայ. +, իսկ յն. Խ = հայ. +, յն. Խ = սեմ. Շ, բայց սեմ. Շ = հայ. է:

Ինչպէս թ. եւ Տ գրերուն առօթի ըսած ենք, Մեսրոր պէտք չուներ հետեւելու գրերուն կղընական ծագման պատմութեան, այլ միայն անոնց հնչումին. հետեւաբար մենք ալ մէր համեմատութեանց մէջ պէտք է որ ի նկատի ունենանք միայն ձայնական համապատասխանութիւնները, ինչպէս ըրած ենք ջուցակին մէջ:

Կոռ մէր գիրը կը հանէ խաղի *H* (քէյ) գրէն. Միւլլէր՝ նախ սեմական ց ձեւէն կը հանէր, յետոյ պալմիրական ց գրէն կը հանէ (*WZKM.* 1890, 284—88, թրգմ. ՀԱ. 1891, էջ 70). Յարութիւննեան կը գնէ փիւնիկեան կ եւ արամեական կ ձեւէն: Բայց այս բուլորը մէր + գրին կը համապատասխաննեն եւ ոչ թէ է-ին: Սեմական զօֆ գրին զանազան ձեւերը բուլորովին հեռու են մեզմէ, ինչպէս նաեւ զենդու պահանձաւ ց ձեւը: Տաղաւարեան կը դնէ հայերէն գ գրէն ձեւափոխուած, ինչ որ անյարմար կը կարծեմ: *Gardthausen*, Մէնէվիշեան եւ Սարգիսեան կը հանեն յն. Կ գրին նօտրագիր և ձեւէն. Մարդուարդ այս վերջինին հետ կը յիշէ նաեւ ասորի օ գրին կ վերջաձեւը (350/400 թ. Յ. Ք.): Հափաղանց նման է նոյնպէս հին սասանիան կ գիրը. այնպէս որ մենք կը վարանինք այս երեքէն մէկը որոշել:

Վրացերէն կ հայերէնէն գրեթէ տարբերութիւն չունի եւ միւսնոյն վճռին կ'ենթարկուի, ուստի սխալ կը գտնեմ Միւլլէրի մէկնութիւնը, որով վրացի գիրը արամական ց ձեւէն կը հանէ,

४०

Յարութիւնեան կը հանէ հայերէն Զգրէն! Տաղաւրեան՝ փիւնիկ Թ գրէն, որ սակայն ի հնչումն ունի եւ հետեւաբար սխալ է համեմատել մեր գրին հետ։ Միեւնոյն սխալը կը գործէ նաեւ Մüller (WZKM. 11, 390), որ մեր գիրը կը հանէ սեմ. Ա գրէն, որ իրը թէ նախ դրուած է ծուռ դիլքով և, յետոյ տակէն կրծատուած եղած է և եւ վերջապէս հ։ Կօրպ եւ Լակարտ խպտիերէն Շ (հօրի) գրէն կը հանէն, բայց այս ալ ձեւով տարբեր է։ Անտեղի է Սարգիսեանի յիշած արաբ! Շ ի գիրը։ Ծիծաղելի է Հիւնքեարպէյէնտեանի մեկնութիւնը, որ կը հանէ Հայկ համաստեղութեան գլխաւոր աստղերուն դիլքէն, իրը չ (տես Տաղաւ. էջ 23)։ Մեր գրացի ազգերու այբուբեններուն մէջ սեմական ձեւերը շատ կը տարբերին մեր գրէն։ իրանեաններն են միայն՝ որ բաւական նման են մեղի։ Արդէն Փառնակ գրած է պահլաւէն, առանց սակայն յիշելու թէ յատկապէս ո՞ր ձեւէն։ Մարգրուարդ կը հանէ սասանեան ո ձեւէն, բայց ըստ իս լաւագոյն է գնել պահլաւական Շ ձեւէն, որ նոյնին տարբերակին է եւ աւելի լաւ կը յարմարի հայերէն Հ-ին։ Ասկէ զատ վրացի Ռ և գիրն ալ վերջինով միայն կրնայ մեկնութիւն եւ ոչ նախորդով։ Վրացի գրին ձախակողմը թէքուած գլուխը կը ներկայացնէ մեր յիշած պահլաւ ձեւին գէպի դուրս կորացած գլուխը, նախորդին մէջ այս գլուխը ներսն է եւ չի կրնար տալ վրացին դուրս երկարած զլուխը։

2.

Յարութիւնեան կը հանէ Զ կամ Շ զրէն.
Սարգիսեան եւ Տաղաւարեան արար. Ե զրէն.
Լակարտ Խպտական Ծ (սիմա) զրէն որ յունա-
րէնի ո գիրն է. Մարդուարդ հայերէն Զ զրէն:
Բայց ասոնք բոլորն ալ անյարհար են՝ հնչման
տարբերութեան պատճառաւ: Զ հնչիւնը կը
գտնենք միայն հապէշերէն Ծ եւ արաբերէնի մէջ
գրերուն մէջ (վերջինը այսօր տաճկերէնի մէջ
կը հնչուի պարզապէս և), բայց այս երկու այ-
բուբենները Մեռորդի ձեռքին տակ չկային:
Մեզի գրացի ուրիշ որեւէցէ այբուբենի մէջ
Տիգի գրացի ուրիշ որեւէցէ այբուբենի մէջ

օղակը անփոփոխ կը մնայ եւ միայն երկթեւը
տակն է դրուած։ Մեր մեկնութիւնը աւելի կը
յարմարի, եթէ դիմենք ուղղակի Ծ գրին մօրը՝
ասորական Յ ձեւին։ Ասոր գլուխը խոշորցած եւ
ուղիղ դիրքով դրուած է (Հմմտ, Ք), իսկ տակի
կիսատ կը որակը ամբողջացած ժամանակ՝ փոխա-
նակ աջակողմեան շըլագծին վերի կողմէն դուրս
երկարելու, վարի կողմէն դարձած է։

Արացերէնի մէջ ալ գրեթէ նոյն բանն է
եղած եւ վրացերէն Ժ գիրը հայերէն Զ-էն
անով միայն կը տարբերի որ գլուխը կրծա-
տուած է:

1.

Կոռ այս գիրը կը հանէ հին պրո. (իմա
զնդ.) և (7) գրէն, Սարգիսեան արաբ. չ զ (շատ
կոկորդական և ձայնը) կամ զնդ. և յ գրէն,
որուն կը հետեւի նաեւ Տաղաւարեան (էջ 32),
գնելով արաբերէն չ-էն: Բայց երեքն ալ չա-
րաշար կը սխալին, որովհետեւ՝ ինչպէս յայտնի
է, Ս. Մեսրոպի ժամանակ մեր և գիրը ամենեւին
այսօրուան հնչումը չունէր, այլ տեսակ մը հաստ
և էր եւ կը համապատասխանէր միւս այրու-
թեններու և գրին: Միւլէր նաի թէ հայը եւ
թէ վրացին կը հանէր սեմական և ձեւէն, բայց
յետոյ հայերէն և գրէն, ինչպէս կ'ընէ նաեւ
Յարութիւննեան: Փառնակ դրած է պահլաւէն
(բայց ո՞ր ձեւէն):

Բայց թէ այս համեմատութիւնները եւ
թէ ասոնցմէ դուրս մնացած միւս բոլոր օտարը
ձեւերը յարմար չեն, որովհետեւ կամ պարզ
եռանկիւն մը կը ներկայացնեն, կամ ձախ դար-
ձած են եւ կամ եթէ աջ դարձած են՝ զուրկ
են մեր զրին ձախակողմեան թեւէն։ Առնկ
կրնան առ առաւելն ծառայած ըլլալ իրը նա-
խատիպ մեր Լ գրին, բայց ոչ նաեւ Ղ-ին։
Աւելորդ կը գտնեմ նաեւ Մարգուարդի մեկնու-
թիւնը, որ կը կարծէ թէ Ղ կազմուած է Լի
կրկնութեամբ իրը ՌԼ։ Ղ ունի լաւագոյն մեկ-
նութիւն մը. Gardthausen, Լակարտ եւ Մէ-
նէվիշեան կը համեմատեն յունարէն և գրին
հետ թէ եւ այս ձեւը չի կրնար տալ Հայերէն Ղ
բայց Gardthausen հին յունարէն ձեռագիր-
ներու մէջ տեղ տեղ գործածուած կը գտնէ
անոր մէկ ուրիշ տարբերակը (Հմմտ. Watten-
bach, Anleitung zur gr. Paläogr., էջ 13),
որ մեր Ղ-էն տարբերութիւն չունի (տես մէծ եւ
Փոքր Յուցակները)։

Արագելքն Ի՞ն բոլորովին նոյն է չայ ռաւել
չետ եւ պէտք չունի բացատրութեան:

Ա.

Սարգիսեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն արար. շ գրէն, որ ոչ մէկ նմանութիւն ունի մեր գրին հետ: «ախ՝ կայ հնչման տարբերութիւնը (շ հին տառադարձութեամբ կը դառնայ չ եւ արեւմտեան նոր հնչմամբ միայն ճ է). երկրորդ՝ ձեւի տարբերութիւնը (գիրը պէտք է գլխիվայր դարձնել, թեւը շըջել եւ պակաս մէկ թեւը աւելցնել), երրորդ՝ ժամանակի եւ տեղի մեծ հեռաւորութիւնը: Կօրը, Կլարոթ եւ Լակարտ կը հանեն խպտական Ճ (յայդա) գրէն, որոնց համամիտ է նաեւ Մալխասեան: Յարութիւնան (էջ 313—14) մէկ անդամ իրաւունք կու տայ Կօրը-ին եւ երկրորդ անդամ յունարէն X + տառէն կը հանէ! բայց խպտի Ճ ունի յ հնչումը եւ կը համապատասխանէ մեր Զ-ին, ոչ թէ Ճ-ին: Մարգուարդ ալ Շընդունիր զայն, որովհետեւ Ե դարուն Հայոց ու Խպտիներու մէջ յարաբերութիւն չկար: Անկայն Մարգուարդ իր կողմէն մեկնութիւն մը չի տար այս գրին:

Մեր շրջակայ ազգերէն միայն իրանեան ներն ունին ճ շ գիրը, ուստի Մեսրոբ ասոնց միայն դիմած պիտի ըլլար: Ինչպէս Ցուցակէն կ'երեւայ, իրանեան այրութեններուն մէջ՝ ճ ունի երեք ձեւ, որոնք իրարմէ շատ կը տարբերին, բայց այնու ամենայնիւ միեւնոյն գրին տարբերակներն են: Առաջին ակնարկով ասոնց եւ հայ. Ճ-ի մէջ նմանութիւն չենք տեսներ, բայց եթէ օգնութեան առնունք վրացի ձեւը, կրնանք նմանութեան գծեր գտնել: Առաջին իրանեան ձեւը բաղկացած է երկու մասէ, թէք չ մասէն, որուն գլուխն ագուցուած է կեռ գիծ մը: Կեռ գիծը վրացւոյն մէջ ողղուած է, իսկ թէք մասը աննշան փոփոխութիւն մը ստացած է, որ յետին զարդացման արդիւնք է: Հայերէնի համար պէտք է Ը ձեւէ մը, որուն մէջ եթէ ընդունինք որ վերի կորութիւնը հետպէտէ կրծատուած ըլլայ, իսկ տակի կիսատ կլորակը ամրողանաւ. Էով՝ ձախակողմեան շրջագծէն դուրս ելած ըլլայ, այն ժամանակ կ'ունենանք ճ գիրը: Զարգացման նոյն երեւոյթը կը ներկայացնեն նաեւ ժ եւ Ծ գրերը, մանաւանդ վերջնը, որուն մայրը՝ ասուրի ճ իրանեան ճ-ի աշ շըջուած ձեւն ունի գրեթէ: Տակի կիսատ կլորակին ամրողացումն ու շրջագծէն դուրս երկարիլը ընդհանուր է բուլըրին: Եթէ ասորի ճ ձեւը տուած է հայերէն Ծ, նոյն զարգացմամբ իրանեան ձեւն ալ պիտի կրնար տալ Ճ, որ Ծ գրէն իրապէս տարբեր չէ ձեւով:

Միւլլէր մեր գիրը հանած է սասանեան Ծ ձեւէն, որ ինձ անծանօթ է: Բայց եթէ ասիկա ուղիղ է, ուրեմն մենք ունինք միեւնոյն գրին համար չորս իրարմէ տարբեր ձեւեր, եւ այն ժամանակ գժուար չէ ենթադրել որ ասոնց հետ գտնուելին նաեւ ուրիշ միջին ձեւեր՝ որոնք աւելի նման ըլլային հայերէն Ճ-ին:

Ա.

Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան Ա՛ գրէն, որ ամենեւին նմանութիւն չունի մեր գրին հետ: Տաղաւարեան կը յիշէ նաեւ փիւնիկ. Ճ ձեւ մը՝ որ ինձ անծանօթ է եւ նմանութեան հետք մ'ալ չունի: Կը սխալի նաեւ Միւլլէր, երբ կը համեմատէ սեմական Ա ձեւին եւ սասանեան ու զանդիկ գրերուն հետ: Փառնակ կը հանէ պահաւեն, բայց չեմ գիտեր թէ ինչ նմանութիւն կրնարուիլ ասոր հետ: Խմբանկէլո, ասորի Եւ միւս սեմական ձեւերն ալ չունին նմանութիւն: Մարգուարդ կը դնէ հնագոյն եղեսական (ասորական) որ ձեւէն, որ իրը թէ գարձուած է աջ եւ յետայ գլխիվայր շըջուած է, չշփոթելու համար Ո-ի հետ: Բայց չէ որ այն ժամանակ ալ Ս-ի հետ կը շփոթուէր: Տրուած բացարութեամբ կը համանիք Ա ձեւին եւ ոչ թէ Ս-ի: Մարգուարդ այս չափին վրայ աւելցնելու էր նաեւ թէ Ա-ի հետ ալ շիտ շըփոթելու համար՝ ծայրի թեւը վերի կողմը գրուեցաւ: Բայց այս չափի ձեւափոխութիւն շատ է մէկ գրի վրայ:

Իրաւոնք ունին Գարդհայսեան, Մէնէվիշեան, Մարգիսեան եւ Մալխասեան, որոնք մեր գիրը կը համեմատեն յունարէնի հետ: Մարգիսեան կը դնէ յն. մ ձեւէն, բայց ասիկա շատ յարմար չէ մեր գրին: Պէտք է առնուլ Գարդհայս-ի եւ Մէնէվիշեանի առաջարկած Ա ձեւը, որ կը գործածուէր քրիստոնէական թուականէն առաջ եւ յետոյ, ինչպէս կը գտնենք սինայական նշանաւոր Աւետարանի ձեռագրին մէջ: Յունարէնի այս ձեւէն ծագած է խպտիական և Տ: Այս պատճառաւ աւելորդ է Կօրը-ի եւ Կլարոթ-ի առաջարկութիւնը, որոնք մեր գիրը կը հանեն խպտական այս ձեւէն: Հայերէնի մէջ յոյն գրին աջակողմեան եւ ձախակողմեան մասն փիկները ջնջուած են եւ ասոնց տեղ աւելցուած է գլխուն վրայի կորութիւնը, տարբերելու համար Ս-էն, առանց որոյ անոր հետ բոլորովին նոյն պիտի ըլլար: Մարգուարդ ընդունելով եղեսական ծագում, բնական է հակառակ պիտի ըլլար յունարէնին, որմէ շատ

տարբեր կը գտնէ մեր գիրը: Բայց ի՞ր յիշած յունարէնը *M* ձեւն ունի, որ իրօք տարբեր է՝ ինչո՞ւ չի դներ Gardthausen-ի ձեւը:

Վրացերէն ԺՌ գիրը Միւլէր կը զնէ պահ-
լաւ և -ին. բայց մենք ասոր հետ նմանութիւն
չենք տեսներ, եւ հին սասանեան ձեւէն ծագած
կը կարծենք: Զարմանալի է որ նոր Վրացա-
կան թ ձեւը այնքան նման է պահլաւ ու զան-
դիկ և -ին. բայց ասիկա զուտ պատահմունք մ'է:

६८

Յարութիւնեան մոռցած է նշանակել այս
զբին ծագումը. Լակարտ կը դնէ արամ. (ասոր.)
և ա զրէն. Արգիսեան պրո! (իման արար.) և յ
կամ զնդ. Վ (?) գրէն, բայց յետոյ ասկէ հրա-
ժարած՝ յն. և զրին եւ նշանին միացումը կը
դնէ (Բաղմ. 1897, ապր, յաւել. էջ 6):
Տաղաւարեան ալ հետեւելով Սարգիսեանի՛ կը
հանէ արար. և յ գրէն: Հիւկեարպէկէնտեան
(տես Տաղաւ. էջ 23) և զրին շըջուած չ ձեւէն
կը համարէ: Gardthausen չ' նշանակած այս
զրին ծագումը՝ իբր ոչ յունական:

Մեր գրացի ազգերու այբուբենին մէջ
առանձին տառով մը նշանակուած չէ այս
ձայնը, որ սակայն թէ ասորերէնի եւ թէ մա-
սաւանդ պահլաւերէնի մէջ սովորական էր եւ
որ մեր նախնիք տառադարձած են միշտ յգու-
օր, ասորերէն՝ *Xavtān* = Յովան, *Yōxannān*
= Յոխան, լինդայա = Հրեայ, յաշտիրա =
յաշտր եւն. պահլաւերէն՝ *yaštan* = յաշել,
յաշտիր = յասմիկ, յանելան = յափտեան,
այթէկար = յետկար, *Xazdkert* = Յազկերտ եւն
եւն: Ասորերէնի մէջ այս ձայնը կը նշանակուի
պարզապէս և ի գրով. նոյնպէս եւ պահլաւերէնի
մէջ և ի գրով, որ յաշորդ գրի մը հետ միացած
ժամանակ կը դառնայ ո ձեւով կիսաշընանակ
մը: Զանդիկ գրութեան մէջ և եւ յ ձայները
ղանազաններու համար՝ առաջնին տեղ կը գոր-
ծած են մէկ և (ա), երկրորդին տեղ երկու և (ա),
որ իբր առանձին տառ կ'ըմբռնուի եւ կամ նո-
րա համար առ ձեւը՝ որ անշուշտ կազմուած է
պահլաւերէնի կցեալ, գրէն:

Ա. Մեսրոպ ըրջակայ ազգերու այլնութեան մէջ առանձին ձեւ մը չգտնելով այս ներուն մէջ առանձին ձեւ մը չգտնելով այս ձայնին համար՝ փոխ առած է պհև, և գիրք բայց օրովհետեւ ասիկա շատ փոքրիկ նշանախեց մըն էր, ուստի հարկ համարած է կամ խո- շորցնել (ինչպէս ըրած է վրացերէնի համար՝ Յ) շորցնել (ինչպէս ըրած է վրացերէնի համար՝ Յ): Այս վեր- պէս ըրած է հայերէնի համար՝ Յ):

զինը բաւական կը մօտենայ զանդիկ ։ Ս գրութեան, ուր երկու է-երը քովէ քով դրուած են, փոխանակ վրայէ վրայ դրուելու։

Այսպէս կը մեկնէ նաեւ Մարքուարդ:

੮

Յարութիւնեան կը հանէ փիւնիկեան Դ
գլուն. այսպէս է նաեւ Տաղաւարեան: Բայց
փիւնիկեան ձեւը չունի մեր գրին աջակողմեան
դէպի վեր դարձած մասը: Նշանը պէտք է ըսել
նաեւ Կոռպ-ի համար, որ կը հանէ եթովպա-
կան և գրէն: Միւս այրուբեններէն արամա-
կանը, պալմիրականը, բաբելականը եւ սամա-
րականը փիւնիկեանին ընկերներն են եւ նմա-
նութիւն չունին մեր գրին հետ: Աւելի կը հե-
ռանան էսթրանկէլօ, ասորի եւ նոր պահլաւիկ
ձեւերը. վերջինը հասած է պարզապէս ուղիղ
գծի մը: Զափազանց տարբեր են մանիքէական
և եւ սոզ դիական վճ ձեւերը:

Համեմատութեան համար կը սահ յա-
նարէն, չին սասանեան եւ զանդիկ ձեւերը:

Gardthausen, Սէնէվիշեան եւ Մալիս-
սեան կը համեմատեն յն. Ն ձեւին հետ: Gardt-
hausen նմանութիւնը այնքան պայծառ կը գտնէ,
որ աւելորդ կը կարծէ բացատրութիւն տալ:
Մենք այդշափ պայծառ նմանութիւն չենք տես-
ներ եւ նմանագոյն ձեւի մը հասնելու համար
պէտք կը տեսնենք դիմելու նախաձեւին: Ն-ի
նախաձեւն ստանալու համար՝ միջն շեղագիծը
պէտք է բոլորովին վար իջեցնել, այն տեսն կը
ձեւանայ Ա-ի նման գիր մը: Խնչպէս փի. նիկե-
րէն պ Տ եւ Կ ։ իրարու նման բաներ էին եւ
երկրորդը առաջնէն պակաս առամով մը միայն
կը տարբերէր, նշնպէս յունաբէնի մէջ ալ նա-
խապէս Ա Տ եւ Ա Ն նման բաներ էին, եւ եր-
կրորդը առաջնէն կը տարբերէր աջակողմեան
եւ ձախակողմեան ստորին վիճներու բացա-
կայութեամբ: Սարգիսեանի միշած յօւնաբէն
ձեւերուն մէջ Տ եւ Ն բնաւ չեն տարբերի, եր-
կուքն ալ պ ձեւն ունին: Ս, Մեսրոբ այս երկու
գրերը, ինչպէս նաև Հայ. Ս, իրարմէ տարբե-
րելու համար կընար Ա-ի վրայ աւելցնել ձա-
խակողմեան կտուցը, ինչպէս որ Ա-ի վրայ աւել-
ուացեր էր աջակողմեան կտուցը:

6*

(իմացնդ) Յ-էն շըջուած կը համարէ. իսկ Մարքուարդ սասանեան է ձեւէն:

Ես չեմ կրնար վերջն վճիռ մը տալ եւ կը տատանիմ յունարէն եւ սասանեան ձեւեռուն մէջտեղ:

Վրացերէն Ի՞ն հայերէն Կ-էն մեծ տարբերութիւն չունի. բայց իր աջ դարձած կտուցով կարծէս կը ցուցնէ որ ինչպէս իրեն, նոյնպէս եւ հայ գրին համար աւելի լաւ է ընդունիլ սասանեանը:

Շ.

Միւլէր այս գիրը կը հանէ սեմական Դ (իմաց պալմիրական Հ) գրէն, որմէ կը դնէ նաեւ վրաց. Ն! (ըսել կ'ուղէ Ս Հ): Սարգիսեան կը հանէ արաբ! Շ կամ զնդ, Ո Տ ձեւէն, որուն ինչ ըլլալը չհասկցայ: Յարութիւնեան փիւնիկ ա ա կամ սասանեան շշ ձեւէն: Տաղաւարեան փիւնիկ Ի գրէն, որ մեր ծ գրին արժէքն ունենալով՝ ոչ ձեւով կը յարմարի եւ ոչ ձայնով: Սասանեան ձեւին ալ նմանութիւնը խարուսիկ է. որովհետեւ նախ տառը պէտք է կիսել եւ առնուլ միայն կէսը. այն ալ կը համապատասխանէ մեր բոլորգիր շ-ին, որ յետին ժամանակի գործ է: Աւելորդ է խօսիլ արաբ. Շ-ին վրայ: Միւս սեմական ձեւերը, ինչպէս նաեւ խպտին, իրենց եռաձիւղ մատերով շատ հեռու են մեր գրէն:

Կը մնան յունարէնը, զանդիկն ու պահաւը:

Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Մալիսասեան մեր գրին հետ կը համեմատին յն. Յ Շ ձեւը, որուն համաձայն էր նաեւ զիւլշման, ինչպէս յայտնած է ինձ իր դասախոսութիւններէն մէջ: Յունարէնի մէջ, ինչպէս յայտնի է, և ձայնը չկայ. եւ եթէ Մեսրոր փափաքէր մեր շ-ին համազօր մը փնտուել յունական այրութենին մէջ, պիտի ընտրէր կամ ո եւ կամ է ո: Առաջնը իր բնիկ պաշտօնն ունենալով, իսկ երկրորդը իբր աւելորդ տառ մնալով՝ այս վերջնը կրնար աւելի լաւ համարուիլ՝ մանաւանդ որ յցներն ալ իրենց ՚Արտաչիր=Արտաշիր, ՚Արտաչիաս = Արտաշէս, ՚Արտաչատա = Արտաշատ եւն տառադարձութիւններով կը թուէին ցուցնել թէ է տառը կրնայ փոխանակել մեր և ձայնը: Այս պատճառաւ է անշուշտ որ Մեսրոր հայերէն գրերու շարքին մէջ և գիրը զետեղած է ճիշտ հոն՝ ուր կ'իյնայ յն. է (ն ն ի եւ օ ո ի մէջտեղ):

Յ տառը շատ բազմաչարչար ձեւ մը ունի. հնապէս ունէր Յ ձեւը, որ յետոյ ուղղահայեացը կորսնցնելով՝ եղաւ Յ, բայց նաեւ երեք անջատ գծերը իրարու հետ միանալով՝ եղաւ վերջապէս է, որուն հնագոյն ձեւը տես Ցուցակին մէջ: Ասիկա մեր Շ-էն մեծ տարբերութիւն չունի:

Վերցիշեալ գիտուններուն հետ մենք ալ պիտի ընդունէինք այս շատ յարմարաւոր մեկնութիւնը, եթէ սակայն աւելի յարմարը չգտնուէր: Ասիկա է պհլ. Ա ծ գիրը, որ թէ ձայնով (մինչդեռ է ունէր + հնչումը) ու թէ ձեւով նոյն է հայերէն Շ-ի հետ: Յն. է ձեւը հայերէն Շ-ին հանելու համար՝ վերի երկու ոլորքներէն մէկը պիտի պակսէր, իսկ պահաւերէն ա ձեւին մէջ՝ ձախակուլմեան վիկը պէտք է թեւի պէս երկարել գրին գլխուն վրայ:

Մեր կարծիքը կը հաստատէ նաեւ վրացերէն Մ Տ, որ աւելի գիրութեամբ կրնայ նոյն պահաւած ձեւէն ծագիլ, քան թէ յն. Է-էն:

Մարգուարդ մեր Շ գիրը կը համեմատէ հին եղեսական Վ եւ Ատրպատականի մէջ հնարուած բնիկ պահաւաւիկ Ն գրին հետ, որ յետնագոյն Արշակունեաց դրամներուն եւ քանի մը հնագոյն սասանեան արձանագրութեանց վրայ կը նշմարուի:

Մենք՝ մեր եւ յիշեալ գրերուն մէջ նմանութիւն չենք տեսներ:

Ո.

Յարութիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հանեն փիւնիկեան Օ (՚այն) գրէն, որ սեմականներուն յատուկ կոկորդային հնչում մ'է (արաբ. շ) եւ ամենեւին կապ չունի մեզի հետ: Միւլէր կը հանէ զնդ. Ն օ գրէն, բայց թէ ասիկա ինչքան տարբեր է մերինէն, պէտք չկայ բացատրելու: Մարգուարդ կը դնէ էսթրանկէլ և կամ Զամիապատի (պհլ.) Ո գրէն, որ իրը թէ ձեւափոխուեր է յն. Ո գրին կաղապարով: Բայց եթէ յն. Ո գրին է ծառայած իրը կաղապար, ալ ի՞նչ պէտք կայ յիշելու էսթրանկէլոն ու պահաւը:

Մեր գրին մայրն է յն. Օ, ինչպէս կը դունին Gardthausen, Մէնէվիշեան եւ Մալիսասեան: Միւս այբուբենները արդէն զուրկ են համապատասխան ձայնաւորէն: Յունարէն տառը ձեւով ու ձայնով նոյն է մեր Ո-ին հետ: Միակ տարբերութիւնն այն է որ Ո-ին տակը բաց է, մինչդեռ յունարէնը չըրս կողմէն գոց կլորակ մ'է: Gardth. Կըսէ թէ յունարէնի մէջ ալ կայ կիսարաց բերնով Օ, միայն թէ այս բա-

ցուածքը վերի կողմէն է։ Gardth. կը կարծէ
որ այդ ձեւով բացուած Օ մը հայերէնի մէջ
պիտի տար Ս, բայց որպէս զի այս ձեւը չշփու-
թուի մեր Ս-ին հետ, բացուածքը տակի կողմէն
եղած է։Այս բացարութիւնը ուղիղ չէ։
Ս Մելութ իր առջեւ բերանաբաց Օ մը ունե-
ցած չէ, ինչպէս կը ցուցնէ ասոր միշտ օրինա-
կութիւնն եղող վրացերէն Օյ, այլ այդ բա-
ցուածքը առաջ եկած է յետոյ՝ հայերէնի մէջ
եւ հայկական գեղագրութեան այն ոճէն, որուն
վրայ աւելի ընդարձակ խօսեցանք վերը՝ և գրին
առողիւ (հմտ. $P = r$, $\phi = \psi$, $B = \pi$)։

Ո գրին բացուածքի տարբերութիւնը կա
սեցուցած է նաեւ Սարգիսեանը, որ՝ կարծելով
նաեւ թէ հայ, « երկար ձայնաւոր է, մինչ
յն. օ կարճ է, հայերէն » գիրը կը հանէ յն.
երկար Զ ա-էն եւ կամ ասորի } ա-էն (որ ըստ
Վարդանագրքի խեղկատակ պատմութեան՝ մեր
» գիրն է):

9.

Gardthausen չե խօսիր այս գրին վրայ:
որովհետեւ յունական այբուբենին մէջ չկայ:
Սարդիսիստան կը հանէ արաբ. շ գրէն. Տա-
ղաւարեսն՝ փիւնիկեան ԱՌ ձեւերէն, որոնք
“Հնչիւնն ունենալով՝ չեն յարմարիր մեր գրին:
Յարութիւնեան հայերէն Զ կամ Շ գրէն ձեւա-
ցած կը կարծէ: Մեր ըրջակայ այբուբեններուն
մէջ միայն իրանեանն ունի Շ ձայնը, բայց ասիկա
աւ հայերէնի մէջ տառագարձուած է միշտ Ժ.
(մէկ անդամ կայ պհԼ. անճ = հայ. աւան.
Հիւպշ. Arm. Gramm., էջ 112):

Այսպէս ուրեմն զիրը մնալով առանց
համապատասխանութեան, պէտք է որ շնուած
ըլլայ այլանմանութեան օրէկոր՝ մերձաւորա-
գոյն հնչումէ մը: Զ-ին ամենէն մօտիկ հնչում-
ներն են Ճ եւ Զ որոնց իրանեան ձեւերը տես-
ջուցակին մէջ: Մարդուարդ կը հանէ արշա-
կունի գրամմերուն և գրէն, որ պահլաւա-
կան Զ կամ զանդիկ Կ զիրն է եւ ըստ մեզ
տուած է հայերէն Ճ: Այս մեկնութիւնը կրնայ
ուղիղ ըլլալ: Բայց աւելի նման է հայերէն Զ
ուղիղ ըլլալ: Բայց աւելի նման է հայերէն Զ

Արագերէն իւ նման է յասկած ։

Առաջ արքունիքը կազմութեան ամենալավ է առաջ արքունիքը կազմութեան ամենալավ է:

Ուուս ձեւին մէջ յապաւուած է մեր ւ-ին պօքը,
ինչպէս եղած է նաեւ ց-ի քով (տես անդ):
Այսպէսով ուուսերէն Կ ստացած է զանդկե-
րէնի շրջուած ձեւը՝ բոլորովին պատահաբար:

୭

Հայերէնը ունի երեք շրթնային պայթու-
ցիկ բաղաձայն (բ, պ, չ). ասոնցմէ առաջինը բո-
լոր մեր գրացի ազգերուն մէջ ալ կը գտնուի.
երկրորդ եւ երրորդ ձայներուն դէմ յունարէնի
մէջ կը գտնենք ու եւ զ, որոնցմէ առաջինը կա-
նոնաւոր կերպով եւ միշտ տառադարձուած է
ու, երկրորդը միշտ ։ Իրանեան լեզուներն ու-
նին թ եւ ժ ձայները, որոնց առաջինը կու տայ-
հայերէն ու եւ երկրորդը՝ ։ (Հարիւրաւորներու
դէմ ունինք տասնի չափ բառ, ուր պիս: թ =
հայ. ։): Այս թ եւ ժ ձայներուն համար պահ-
լաւերէն ունի մէկ գիր (օ), որ երբեմն թ կը
կարդացուի, երբեմն ժ: Այս շփոթութեան
առջեւն առևլու համար զանդկերէնի մէջ օ
յատկացուեցաւ թ ձայնին, իսկ ժ-ի համար՝
այլանմանութեան օրէնքով հնարուեցաւ ծ ձեւը:
Ենմականներն ալ ունին Ծ = ասորի օ գիրը,
որ կը կարդացուի երբեմն թ եւ երբեմն ժ: Հայե-
րէնի մէջ ասորական փոխառութեան 16 գէպք
կայ, ուր կը պատահի նոյն տառը, ասոնցմէ վե-
ցին մէջ ասորին ունի ժ, հայերէնը ։ (Եփեւմ,
ծովկը, շեփոր, շուփայ, սոփեր, փիլիսոփայ).
Եօթնին մէջ ասորին թ, հայերէնը ։ (շամփուր,
շափիւղայ, շուլփայ, սափեւմ, փեգենայ, փոշտա-
ցի, փրկեմ). Երկուքին մէջ ասորին թ, հայե-
րէնը ու (զոպայ, պոլոստայ). մէկ տեղ ալ ասո-
րին ժ, հայերէնը ու (կուպր): Ասկէ կը հետեւի
որ սեմական այս գրին դէմ հայերը սովորաբար
կը հանեն ։ ուրիշ խօսքով սեմականներու
հնչումը աւելի կը լսուեր, քան թէ ու: Ասոր
համար է որ նոյն իսկ իրանեան թ ձայնին դէմ
ասորերէն կը գտնենք ժ. օր, պհլ. sapat =
ասոր. saftă „կօղով“, հպր. apadâna = ասոր.
âfădăna „ապարանք“ եւայլ: Արաբացին, ինչ-
պէս յայտնի է, արդէն իսպառ զուրկ է թ ու
ձայնէն եւ ունի միայն ժ ։

Այս բոլորէն կը հետեւի որ հայերէն ու
եւ փ գրերու ուղիղ եւ հաստատուն համապա-
տասխանները պէտք է փնտռել միայն յունարէն
այբուբենի մէջ եւ ոչ այլուր:

Եթ քսնիչսուրէ
շաղաւարեան եւ Տաղաւարեան կը հա-
շուած թիւնեան եւ Տաղաւարեան կը հա-

284—88, թրգմ. ՀԱ. 1891, էջ 70) պալ-միրական ձեւէն, որ գէշ գրուած Յ-ի կը նմանի կ'ըսէ: Բայց ոչ մին եւ ոչ միւսը նման է հայերէն Պ-ին: Յարութիւնեան ունի նաեւ փիւնիկ չ ձեւը. այս ձեւը բաւական կը յիշեցնէ հայերէն ո գիրը. ուստի փափաքելով ստուգել անոր գոյութիւնը, զիմեցի ընկերուս Պր. Կ. Բասմացիանի: Պր. Բասմացիան իր նամակին մէջ (1893 յունվ. 7 Ն. տ.) կը յայտնէ որ այսպիսի ձեւ մը չէ կրցած դժոնել փիւնիկերէնի մէջ: Հայերէնէն տարբեր են նաեւ միւս սեմական ձեւերը, ինչպէս նաեւ ասորի Թ եւ պ՛հլ. Յ, որոնք մեր տեսութեամբ արդէն չէն կրնար դործածուած ըլլալ իբր օրինակ հայ այրուբենին: Մարքուարդ կ'ըսէ թէ այս գրին ծագումը չի գիտեր, բայց միեւնոյն ժամանակ սասանեան ո կամ եղեսական (ասորական) Վ-ա գրին կրկնութիւնը կը կարծէ:

Ուղեղ մեկնութիւնը կու տան Gardthausen, Մէնէվիշեան, Մալսասեան, Սարգիսեան եւ Փառնակ, որոնք Պ գիրը կը դնեն յւնարէն Ա-է:

Այս գիրը յունարէնի մէջ երկու ձեւ ու նեցած է. միաձիւղ (Γ) եւ երկձիւղ (Ա). առաջինին շարունակութիւնն է լատինական Բ, որ սակայն շուտով ջնջուած է յունարէնի մէջ: Տերական եղած է երկձիւղ II, որ անցած է նաեւ ուստերէնի: Հայերէն զիրն ալ յունական երկձիւղ Ա-էն է:

Երկձիւղ Ա-ն ալ քանի մը ձեւ ունեցած է, որնցմէ երեքը տես մեր Ցուցակին մէջ: Սարգիսեան մեր գիրը կը հանէ Ցուցակին վերջին ձեւէն, ենթադրելով որ ասոր դադարէին վրայ երկարող հօրիզոնական գծին աջ ծայրը քիչ մ'աւելի վար կախուած է, որով ձեւացած է մեր Պ-ին երրորդ երկար սիրնը: Բայց այն ատեն լ'նդունելու է նաեւ որ յունարէն գրին առաջին եւ երկրորդ սիւներն ալ կարճցած են մեր մէջ, եւ հօրիզոնական գծին ձախ ծայրը ջնջուած է: Ասիկա քիչ մը երկար է: Լաւագոյն մեկնութիւնը կ'անսարէկ Gardthausen, որ մատնանիշ կ'ընէ ցուցակին երկրորդ ձեւը: Ասոր սկիզբը դժոնուած փոքրիկ ոլորքը հայերէնի մէջ քիչ մը վարեն առնուելով՝ աւելի երկարած է, որով յառաջ եկած են մեր գրին երեք ձիւղերը, ինչպէս է նաեւ յունարէն բոլորդիր գլութեան մէջ: Զախակոմեան թեւին երկարացման համար կարելի է համեմատել նաեւ Թ. եւ Խ:

Վրացերէն Վ Պ կը թուի թէ ծագումն ունի. իր ծոմուած ձեւը համապատասխան է մեր Պ-ին ծուռ ու մուռ գլխին:

Զ.

Յարութիւնեան կը հանէ հայերէն Զ գրէն: Սարգիսեան զնդ. Ն շ գրէն, որ թէեւ ձեւով նման է մեր գրին, բայց ձայնով տարբեր ըլլալով՝ հոս գործ չունի: Տաղաւարեան կը հանէ պրո. Շ գրէն, որ Թ—Ժ գարուն ձեւացած է արաբերէն Շ Ղ գրէն՝ այլանմանութեան օրէնքով, եւ կը համապատասխանէ մեր Ց գրին: Gardthausen (որուն հետեւելով նաեւ Ա'էնէվիշեան) կը համեմատէ յն. Օ + գրին հետ. բայց այս գիրը Ս Մեսրոբի ժամանակ արգէն շատոնց ջնջուած էր եւ մերինէն շատ տարբեր հնջում ունենալով՝ բնաւ չկրնար համեմատութեան առնուիլ: Մարքուարդ կը հրաժարի այս գրին մեկնութիւն մը տալէ: Միւլլէր նախապէս կը գնէր սեմ. Կ Կ (!) ձեւէն, ասիկա իրը թէ ուղիղ գիրքով տուած է վրացերէն Ա չ (!), իսկ գլահվայր դառնալով՝ եղած է հայերէն Զ: Բայց յետյա ասկէ հրաժարած՝ կը գնէ զնդ. Ը յ շ գրէն (WZKM. 8, 285, թրգմ. ՀԱ. 1894, 295): Փառնակ կը դնէ պահանջան, բայց չեմ հասկնար թէ ինչ կը հասկնայ պահանջան ըսելով: Պահանջան մէջ Ձ ձայնին համար յատուկ նշան մը չկայ. ասոր տեղ կը գործածուի Ս չ, Ը չ, Յ է: Ասոր կցեալ Չ ձեւը:

Ս' ը ընջակայ ազգերու այբուբեններուն մէջ երկու տեղ միայն կրնանք գտնել հայերէնի համապատասխան գիր մը. առաջինն է եթով պացերէն Ճ յ ձեւը, որ տեղի հեռաւորութեան պատճառով մէկ կողմէ կը մնայ, երկրորդն է զանդիկ Յ յ, որուն հետ Միւլլէր կը համեմատէ հայերէն գիրը: Ասիկա թէ ձեւով եւ թէ ձայնով նոյն է հայերէնի հետ: Հայերէնի մէջ գրին Գլուիը քիչ մը գոցուած է, իսկ պոչը գրուած է երկաթագրի հայկական այն ոճով՝ որ կը գտնենք նաեւ Զ Զ Զ Ծ գրերուն մէջ: Բոլորգրի մէջ այս ձեւը փոխուած է եւ պոչը գարծած է միայն աջ. հմտ, Կ, Ս Ճ Հ:

Վրացերէն Ֆ Ղ նոյն ծագումն ունի. իր ծոմուած ձեւը համապատասխան է մեր Պ-ին ծուռ ու մուռ գլխին:

(Հայուանակելիք)

Հ. ԱՌԱՄԵԼՄ

